

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयप्रवेश

नेपाली उपन्यासजगत्मा गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास लेखनको सुरुआत गर्ने उपन्यासकारका रूपमा परिचित छन् । उनको हालसम्म *पल्लो घरको भ्याल* (२०१६), *अपर्णा* (२०५३) र *पियानानी* (२०५६) उपन्यासहरू प्रकाशित छन् । नेपाली उपन्यास विकासमा *पल्लो घरको भ्याल* नै पहिलो मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासको रूपमा देखापर्छ । त्यसपछि प्रकाशित *पियानानी*मा पियानानीको कथा छ । उनका सबै उपन्यासमा मनोविश्लेषणको प्रयोग भएको छ । *अपर्णा*मा एडलरको हीनताग्रन्थको उचित प्रयोग छ, साथसाथै फ्रायडीय मनोविश्लेषणको छिटफुट प्रयोग पनि छ । *अपर्णा*मा उनले *अपर्णा*का माध्यमबाट मनोविश्लेषणको प्रयोग गरेका छन् । यस शोधपत्रमा यिनै गोठालेद्वारा रचित *अपर्णा* उपन्यासमा भएको मनोविश्लेषणको स्वरूप र प्रयोगको प्रक्रियाको अध्ययन गरिएको छ । यस शोधपत्रमा सिग्मड फ्रायड, अल्फ्रेड एडलर र कार्ल गुस्ताभ युङ्गको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा आधारित भई *अपर्णा*को विश्लेषण गरिएको छ ।

नेपाली साहित्य इतिहासमा आफ्नो अलग पहिचान बनाउन सफल साहित्यकार गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' को जन्म १९७९ साल अषाढ २६ गते काठमाडौँ जिल्लाको ओमबहालमा भएको हो । उनका बाबु ऋद्धिबहादुर मल्ल र आमा आनन्दमाया हुन् । उनका श्रीमती लक्ष्मीदेवी र सरस्वती हुन् । राम्रो परिवारमा जन्मेकाले उनको बाल्यकाल सुखमय बित्यो । उनले आइएस्सी सम्मको अध्ययन गरे तर पूरा गर्न सकेनन् । तैपनि उनले पूर्वी तथा पाश्चात्य साहित्य कला संस्कृतिको गहन स्वाध्ययन गरेका छन् ।

उनले नेपाली साहित्यमा गरेका योगदानस्वरूप गोरखा दक्षिण बाहु (२०२६), नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान मानार्थ आजीवन सदस्य (२०३३), गो.द.बा. दोस्रो (२०३७), त्रिभुवन प्रज्ञा पुरस्कार (२०४८), वेदनिधि पुरस्कार (२०४८), आह्वान समूहद्वारा अभिनन्दित (२०५१), पाण्डुलिपि पुरस्कार (२०३५), भवानी साहित्यिक पत्रिका पुरस्कार (२०५५), पृथ्वी प्रज्ञा पुरस्कार (२०६०) जस्ता पुरस्कार तथा सम्मान प्राप्त गरेका छन् । त्यस्तै गरी उनी *शारदा* पत्रिकाको सम्पादन (२००५ - २००७), *आवाज* (दैनिक पत्रिका) को सम्पादक

(२००७ - २०११), रूपरेखा पत्रिकाको सल्लाहकार सदस्य (२०१७), गौरीशङ्कर नाट्य समुदायको सक्रिय सहयोगी, अफ्रो-एसियाली लेखक सम्मेलनमा नेपाली प्र-मण्डलको नेतृत्व, रेडियो नेपाल सुधार समितिको सदस्य (२०२५), राष्ट्रिय चुनाव आयोगको सदस्य (२०३६) जस्ता सङ्घ संस्थामा सङ्लग्न रहेको पाइन्छ ।

गोठालेको साहित्यिक यात्रा कविता लेखनबाट सुरु भएको हो । उनको पहिले प्रकाशित कविता *सन्ध्याकालीन नेपाल* (१९९५) हो । कविताबाट साहित्यिक यात्रा थाले पनि उनी पछि आख्यानतिर मोडिँदै कथा, नाटक र उपन्यास लेखनमा सक्रिय भएको पाइन्छ । उनका प्रकाशित कथासङ्ग्रहहरू हुन् - *कथा सङ्ग्रह* (२००३), *कथैकथा* (२०१६), *प्रेम र मृत्यु* (२०३९), *बाह्र कथा* (२०५२) । उनका कथाहरूमा बालमनोविज्ञान, अपराध मनोविज्ञान तथा यौन मनोविज्ञानको प्रयोग पाइन्छ । कथासँगसँगै उनको सफल अर्को साहित्यिक विधा नाटक हो । उनको *भुसको आगो* (२०१३), *च्यालिएको पर्दा* (२०१६), *दोष कसैको छैन* (२०१७), *भोको घर* (२०३४) एकाङ्की सङ्ग्रह गरी चार ओटा नाट्यकृति प्रकाशित छन् । यसका साथसाथै उनको लेखनको अर्को सफल साहित्यिक विधा उपन्यास हो । उनले *पल्लो घरको भ्याल* (२०१६), *अपर्णा* (२०५३) र *पियानानी* (२०५६) गरी तीनओटा उपन्यासको रचना गरेका छन् ।

गोठालेले *पल्लो घरको भ्याल* उपन्यास रचना गरी नेपाली साहित्यमा मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास लेखनको सुरुआत गरेका हुन् । यस उपन्यासमा उनले फ्रायडको यौन मनोविज्ञानलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा सोभो र कमजोर लोग्नेले गर्दा आफ्नो काम वासना पूरा हुन नसक्दा हुने एउटी नारीको मानसिक अवस्थालाई मिसरीको चरित्रबाट देखाउँदै उसको मनको विश्लेषण गरिएको छ । *अपर्णा*मा बिहेअघि नै बलात्कृत भएकी अपर्णाको कथा छ । ऊ पराअहम्बाट प्रेरित छे, जसकारण बलत्कारपश्चात् आफू अपवित्र भएको उसलाई लाग्छ र त्यही अपराधबोधले ऊ ग्रसित हुन्छे । यसरी ऊसमा मानसिक समस्या उत्पन्न हुन्छ र त्यसकै परिणाम स्वरूप उपन्यासका विविध घटना तथा परिवेशको निर्माण हुन्छ । त्यसको क्षतिपूर्तिका लागि उसले विगतको कुरा पतिलाई भन्छे, र कुटाइ खान्छे । यही कथाको सम्पूर्ण रूप *अपर्णा* हो । *पियानानी*मा बाबुआमाको आग्रहमा पियाले आफ्नो लोग्नेलाई पारपाचुके गर्छे तर उसलाई बिर्सन सक्तिन । पछि लोग्ने बाँच्छ । पिया भने लोग्नेसँग पनि जाँदिन र दोस्रो विवाह पनि गर्दिन । उसमा लोग्नेप्रतिको आकर्षण

भने यथावत रहन्छ । यसै कुरालाई मनमा खेलाउँदा ऊ असामान्य पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छ ।

गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासकार हुन् । उनले उपन्यासमा पात्रको अन्तर्मनको उद्घाटन गरेका छन् । पात्रचयनमा उनी नारीपात्रको चयन गर्दछन् । विविध कारणले नारीपात्रको मनमा उत्पन्न हुने समस्याको चिरफार गर्न उनी सक्षम छन् । पात्र चयनमा उनले प्रमुख पात्र नारीलाई बनाउँछन् भने सहायक पात्रको रूपमा कमजोर र निरीह पुरुषको छनौट गर्छन् । यही प्रवृत्ति उनले तीनै उपन्यासमा देखाएका छन् । त्यस्तै कथानकमा उनी भीनो घटनाको प्रयोग गरी सीमित तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा रही पात्रको मनको विश्लेषण गर्दछन् ।

१.२ समस्याकथन

नेपाली साहित्यफाँटमा मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासकार गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' द्वारा रचित *अपर्णा* (२०५३) मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास हो । गोठालेकै *पल्लो घरको भ्याल* (२०१६) बाट स्थापित भएको मनोविश्लेषणात्मक धारालाई उचाइ थप्ने काम *अपर्णा* गरेको छ । यस उपन्यासका बारेमा *अपर्णा*कै भूमिकामा नकुल सिलवाल, नदी प्रकाशन, गोठालेले भूमिका लेख तथा दुर्गाबहादुर घर्तीले लेखहरू लेखेका छन् । यस्ता अध्ययनहरू भए पनि मनोविश्लेषणको सिद्धान्तमा आधारित भएर शोधकार्य भएको छैन । यसै शोधसमस्यालाई समाधान गर्नका लागि यस शोधपत्रमा निम्नलिखित शोधप्रश्नहरू समावेश गरिएका छन् ।

(१) *अपर्णा* उपन्यासमा मनोविश्लेषणको स्वरूप केकस्तो छ ?

(२) *अपर्णा* उपन्यासमा मनोविश्लेषणको प्रयोग कसरी गरिएको छ ?

१.३ उद्देश्य

समस्याकथनमा उल्लेख भएका समस्याहरूको समाधान गर्नु नै यस शोधपत्रको उद्देश्य हो । यसको उद्देश्य मनोविश्लेषणका सिद्धान्तकार सिगमड फ्रयड, एडलर र कार्ल गुस्ताभ युङ्गका सिद्धान्तको प्रयोग र त्यसको प्रयोगको पद्धतिको खोजी गर्नु हो । यस शोधपत्रमा निम्नलिखित उद्देश्य रहेका छन् ।

(१) *अपर्णा* उपन्यासमा मनोविश्लेषणको स्वरूपको विवेचना गर्नु ।

(२) *अपर्णा* उपन्यासमा मनोविश्लेषणात्मक प्रयोगको प्रक्रियाको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नकुल सिलवाल (२०५३) ले *अपर्णा* उपन्यासमा भूमिका लेख लेख्दै *अपर्णा* जस्तो साहित्य लेख्ने साहित्यकारहरूलाई उपल्लो दर्जामा राखी अप्रत्यक्षरूपमा *अपर्णा* उपन्यासलाई उपल्लो दर्जाको साहित्य मानेका छन् । यसले अध्ययनले प्रस्तावित शोधकार्यलाई शोधका लागि उचित छ भन्ने कुराको पुष्टि गर्छ ।

नदी प्रकाशन प्रा.लि. (२०५३) ले *अपर्णा* उपन्यासमा प्रकाशकीय मन्तव्य राख्दै *अपर्णा* लाई मनोविज्ञानको उच्चतम प्रस्तुति भनेका छन् र यसलाई मनोविज्ञानविना बुझ्न नसकिने कुरा उल्लेख गरेको छ । यसमा *अपर्णा* र *पल्लो घरको भ्याल* लाई तुलना गरी मनोविज्ञानका तहमा समानता देखाएको छ । त्यस्तै पात्रको मनोभावना भिन्नभन्ने सिल्किई विष्फोटनको रूप प्राप्त गरेपछि शान्त वातावरणको सिर्जना गर्ने कुरामा *अपर्णा* उपन्यास सफल रहेको कुरा उल्लेख गरेको छ । यसले *अपर्णा* उपन्यासमा मनोविश्लेषण रहोको कुरालाई पुष्टि गर्छ ।

गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठले' (२०५३) ले *अपर्णा* उपन्यासमा भूमिका लेख्दै यसलाई सामाजिक घटनाको उपज मानेका छन् । यस्ता घटनामा आधारित कथनको प्रयोग थुप्रैले गरे तापनि यसमा भने आफ्नै मौलिकता रहेको दावी गरेका छन् । यसमा उनले *अपर्णा* लाई २०१५ मै उत्तारन खोजे पनि विभिन्न कारणवश २०५३ मा सम्भव भएको स्वीकारोक्ति गर्दै यसको आङ्कुरण प्रक्रियालाई देखाएका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०५३) ले *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्तिमा* *अपर्णा* उपन्यासको वस्तु यसमा रहेको अन्तर्द्वन्द्व र संरचना पक्षको अध्ययन गरेका छन् । यसले *अपर्णा* को कथानक द्वन्द्व जस्ता पक्षको अध्ययन गर्न सहयोग गर्नेछ । मनोविश्लेषणको सम्पूर्ण पक्षबाट *अपर्णा* को अध्ययन नभएकाले यो शोध गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (२०६६) ले *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यासमा* *अपर्णा* लाई मनोविश्लेषवादी उपन्यास निर्धारण गर्दै कथानकको अध्ययन गरेका छन् । उनले *अपर्णा* को अचेतनलाई सक्रिय गराउने मूल जड अपराधबोध हो भनेका छन् । यसले

अपर्णाको मानसिक अवस्थालाई देखाउन सहयोग गर्छ । मनोविश्लेषको सिद्धान्तबाट भने उपन्यासको विवेचना भएको छैन । यसले मनोविश्लेषणका कोणबाट उपन्यासको अध्ययनलाई आवश्यक देखाएको छ ।

दुर्गाबहादुर घर्ती (२०६७) ले *मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधानमा अपर्णा* उपन्यासमा पात्रविधानको अध्ययन गरेका छन् । उनले *अपर्णा*लाई नारी पात्रमा केन्द्रित चरित्रप्रधान उपन्यासका रूपमा चिनाएका छन् । साथसथै *अपर्णा*लाई मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासको रूपमा उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनले *अपर्णा*मा मनोविश्लेषणात्मक प्रयोगको प्रक्रिया खोज्न सहयोग गर्नेछ ।

दुर्गाबहादुर घर्ती (२०६७) ले *समकालीन साहित्य* पूर्णाङ्क ६३ मा गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले'का उपन्यासकारितामा औपन्यासिक प्रवृत्तिमा आधारित रही *अपर्णा*को कथानकको अध्ययन गरेका छन् । यसमा उनले उपन्यासमा कारुणिक अन्त्य भएको कुरा गरेका छन् । यस्तै उपन्यासमा नेवारी संस्कृतिको प्रभाव रहेको कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनले उपन्यासको मनोविश्लेषणात्मक विवेचना गर्न सहयोग गर्नेछ ।

विष्णु न्यौपाने (२०६८) ले *गोठालेको औपन्यासिक शिल्प*मा *अपर्णा* उपन्यासको शिल्प पक्षको अध्ययन गरेका छन् । उनले यसमा औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा *अपर्णा*को शिल्प पक्षको अध्ययन गरेका छन् । शिल्प पक्षको अध्ययन भए पनि मनोविज्ञान सिद्धान्तका आधारमा *अपर्णा*को अध्ययन नभएकाले भाषाशैलीमा मनोविश्लेषणको प्रयोग खोज्न यसले सहयोग गर्ने छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६९) ले *नेपाली उपन्यासको इतिहास*मा *अपर्णा*को हीनताका पक्षबाट अध्ययन गरेका छन् । त्यसै गरी मूल प्रवृत्तिको पनि उनले सङ्केत गरेका छन् । मनोविश्लेषणको सम्पूर्ण पक्षबाट उपन्यासको अध्ययन नभएकाले त्यसका लागि यो अध्ययन सहयोगी देखिन्छ । हीनता र मूल प्रवृत्ति खोज्न यस अध्ययन सहयोगी हुने छ ।

यस शोधभन्दा अगाडि *अपर्णा* उपन्यासको अध्ययन थुप्रै अध्ययनहरूले गरेका छन् । त्यस्ता अध्ययनहरू कसैले मनोविश्लेषणभन्दा बाहिरको कोणबाट गरेका छन् भने कसैले मनोविश्लेषणका कोणबाट गरेका छन् । मनोविश्लेषणका कोणबाट गरिएका अध्ययनहरूमा पनि मनोविश्लेषणका सम्पूर्ण कोणबाट उपन्यासको विश्लेषण भने भएको छैन । त्यस्ता अध्ययनहरू मनोविश्लेषणका दृष्टिले सतही रहेका छन् । फ्रायड, एडलर र युङ्गका सम्पूर्ण

मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण नभए तापनि तिनको प्रयोगको छिटपुट अध्ययन भएकाले त्यस्ता अध्ययनलाई पूर्वकार्यको रूपमा समेट्दै यो शोधकार्य गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

गोठालेद्वारा रचित *अपर्णा* उपन्यास गोठालेद्वारा नै सुरुआत गरिएको मनोविश्लेषणात्मक धारालाई उचडमा पुऱ्याउने उपन्यास हो । यसमा एडलरको मनोविषणात्मक मान्याताको उत्कृष्ट प्रयोग छ । मनोविश्लेषका दृष्टिले उच्च स्तरको उपन्यास भएर पनि यसमा हालसम्म गहनतम अध्ययन भएको छैन । उपन्यासका बारेमा गरिएका यस्ता अध्ययनले मनोविश्लेषणात्मक कोणबाट सूक्ष्म रूपले विश्लेषण हुन सकेको छैन । शोधको यसै रिक्ततालाई पूर्णता दिनु आवश्यक देखिएकाले प्रस्तुत शोध औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

अपर्णा उपन्यासलाई मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासको रूपमा चिनाउन यो शोधकार्य उपयोगी हुनेछ । साथै मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासको अध्ययन गर्ने अध्येताहरूको लागि पनि यो उपन्यास उपयोगी हुनेछ ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

अपर्णा उपन्यासको अध्ययन विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ । एउटै शोधकार्यमा विभिन्न आधारमा अध्ययन गर्न सम्भव छैन । यदि त्यस्तो गरिएको खण्डमा त्यो अध्ययन निकै सतही हुन पुग्छ, जुन यस शोधकार्यको आशय होइन । त्यसैले यस शोधकार्यमा मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा पनि फ्रायड, एडलर र युङ्गको सिद्धान्तलाई मूलतः आधार मानी उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । यही नै यस शोधकार्यको सीमा हो ।

१.७ शोधविधि

शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषण विधि यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालीय कार्यद्वारा गरिएको छ । पुस्तकालयमा रहेका रहेका प्राथमिक तथा द्वितीय श्रोतका सामग्रीहरू नै यस शोधपत्रका लागि प्रयोग गरिएका छन् । त्यसरी सङ्कलन गरिएका सामग्रीमध्ये *अपर्णा*

उपन्यास प्राथमिक सामग्री हो । त्यस्तै उपन्यास र सम्बन्धित सिद्धान्तसँग सम्बन्ध राख्ने पुस्तक, समालोचना एवं अनुसन्धानात्मक लेखहरू द्वितीय सामग्रीका रूपमा रहेका छन् ।

१.७.२ विश्लेषण विधि

यो शोधकार्य गुणात्मक पद्धतिमा आधारित रहेको छ । सामग्रीको विश्लेषण व्याख्यात्मक एवं विवेचनात्मक विधिमा गरिएको छ । सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार सिग्मड फ्रायड, अल्फ्रेड एडलर र कार्ल गुस्ताभ युङ्गका मान्यतालाई बनाइएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्र निम्नलिखित परिच्छेदमा विभाजित छ ।

पहिलो परिच्छेद - शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद - *अपर्णा* उपन्यासमा मनोविश्लेषणको स्वरूप

तेस्रो परिच्छेद - *अपर्णा* उपन्यासमा मनोविश्लेषणको प्रयोगको प्रक्रिया

चौथो परिच्छेद - सारांश र निष्कर्ष

सन्दर्भ सामग्रीसूची

दोस्रो परिच्छेद

अपर्णा उपन्यासमा मनोविश्लेषणको स्वरूप

२.१ विषयप्रवेश

गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' को *अपर्णा* उपन्यास मनोविश्लेषणको प्रयोगमा केन्द्रित छ । यस उपन्यासमा मूलतः सिग्मन्ड फ्रायड, अलफ्रेड एडलर र कार्ल गुस्ताभ युङ्गका मान्यतालाई आधार मानी पात्रका मानसिक अवस्थाको उद्घाटन गरिएको छ । मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको स्थापना सिग्मन्ड फ्रायडले गरेका हुन् । उनले अचेतन मनको आधारमा मनका तहहरूको खोजी गर्नुका साथै व्यक्तित्व विकासका चरण, अन्तर्द्वन्द्व, मनोरचना, स्वप्न व्याख्या आदिको अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । पहिले फ्रायडका सहयोगी भएर र पछि फ्रायडबाट छुट्टिएर एडलर र युङ्गले आआफ्ना अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । एडलरको हीनता ग्रन्थि र युङ्गको सामूहिक अचेतनको अवधारणा उल्लेखनीय छन् । यस परिच्छेदमा फ्रायडको मनको सिद्धान्त, मूल प्रवृत्ति, मानसिक अन्तर्द्वन्द्व, मनोरचना, लैङ्गिक उत्पत्तिको सिद्धान्त, एडलरको हीनताग्रन्थि, उच्चताग्रन्थि, जीवनशैली र युङ्गका सामूहिक अचेतन, अन्तर्मुखी व्यक्तित्व र बहिर्मुखी व्यक्तित्वका मान्यताहरूलाई प्रस्तुत गर्दै *अपर्णा* उपन्यासमा प्रयुक्त यस्ता मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको स्वरूपको विवेचना गरिएको छ ।

२.२ मनोविश्लेषणको सैद्धान्तिक परिचय

मनोविश्लेषण मनको अध्ययन गर्ने मनोवैज्ञानिक सिद्धान्त हो । यसले कार्य, चिन्तन र अनुभूतिका आधारमा व्यक्तिको मनको विश्लेषण गर्छ । मनोविश्लेषण सिद्धान्तका प्रतिपादक अष्ट्रियाका सिग्मन्ड फ्रायड हुन् । उनले उन्नाइसौं शताब्दीको अन्तिम दशकदेखि विसौं शताब्दीको पूर्वार्धमा विकास गरेको सिद्धान्त नै मनोविश्लेषण सिद्धान्तका नामले परिचित छ । प्रारम्भमा एडलर र युङ्गले पनि फ्रायडसँगै रहेर कार्य गरे तापनि पछि फ्रायडबाट छुट्टिएर उनीहरूले आआफ्नै मनोवैज्ञानिक अवधारणाको विकास गरेका छन् । एडलरले स्थापना गरेको अवधारणालाई वैयक्तिक मनोविज्ञान र युङ्गले स्थापना गरेको अवधारणालाई विश्लेषणात्मक मनोविज्ञान भनिन्छ । उनीहरूद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त नै समग्रमा मनोविश्लेषणान्तर्गत पर्दछन् ।

२.२.१ फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त

सिगमन्ड फ्रायड मनोचिकित्सक हुन् । उनले मनोरोगीका उपचार गर्ने क्रममा मनोविश्लेषण सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका हुन् । उनले विभिन्न पुस्तक तथा लेखहरूका माध्यमद्वारा मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको व्याख्या गरेका छन् । उनका सिद्धान्त चिकित्सा पद्धतिका साथै ज्ञानविज्ञानका अन्य क्षेत्रमा पनि उत्तिकै प्रभावकारी छ साहित्य समालोचनामा अहिले एउटा मुख्य पद्धतिका रूपमा देखापरेको छ । उनका सिद्धान्तहरूमध्ये मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त, मनको सिद्धान्त, स्वप्नसिद्धान्त, व्यक्तित्व विकासको सिद्धान्त, मानसिक अनतर्द्वन्द्वको सिद्धान्त, मनोरचनाको सिद्धान्त प्रमुख मानिन्छन् । तल तिनको सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ ।

१. मनको सिद्धान्त

फ्रायडका सिद्धान्तमध्ये मनको सिद्धान्त एक प्रमुख सिद्धान्त हो । यस सिद्धान्तअन्तर्गत व्यक्तित्वको उत्पत्तिलाई उसको व्यापक आधारमा द्वन्द्वात्मक, आकारात्मक तथा गत्यात्मक रूपले प्रस्तुत गरिएको छ (भण्डारी, २०५६, पृ. ३५) । मनको सिद्धान्तअन्तर्गत फ्रायडले मनलाई आकारात्मक र गत्यात्मक गरी दुई आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । यिनको परिचय यहाँ गरिन्छ ।

(१) मनको आकारात्मक पक्ष

आकारात्मक वर्गीकरणअन्तर्गत फ्रायडले मनलाई हिमशैलसँग तुलना गर्दै तीन भागमा वर्गीकरण गरेका छन् - चेतन, अवचेतन र अचेतन (ब्राउन, सन् १९४०, पृ. १६५) । उनका अनुसार मनको आकारात्मक पक्षले द्वन्द्व वा सङ्घर्ष घटित हुने स्थललाई बुझाउँछ । यसलाई चेतना स्तर पनि भनिन्छ (सिंह र तिवारी, सन् १९८२, पृ. १५९) । मनको आकारात्मक पक्ष भनेको द्वन्द्व घटित हुने स्थल हो ।

चेतन मन निर्देशन र नियन्त्रणले काम गर्ने मनको भाग हो । यसलाई मनको सम्पूर्ण भागको एक दसांश बराबर मानिएको छ । यो चेतन र सामाजिक मर्यादामा आधारित हुन्छ । यसको सम्पर्क वाह्य वातावरणसँग हुन्छ र जसप्रति हामी तात्कालिक रूपमा जागरुक हुन्छौं (भण्डारी, २०५६, पृ. ३९) । चेतन मन तत्कालीन ज्ञानसँग नजिक हुन्छ । यो अहमसँग नजिक रहन्छ । यद्यपि यसको प्रक्रिया भने छोटो हुन्छ । यो प्राप्त

ज्ञानलाई स्मृतिमा ल्याउने लैजाने तह हो । यसैले नाम तिथि तथा अन्य तथ्यहरू सम्भन सहयोग गर्छ ।

अवचेतन मनलाई फ्रायडले पानीमुनि देखिने आइसबर्गको केही धमिलो भागसँग तुलना गरेका छन् । यसमा रहने त्यस्ता स्मृति तथा इच्छाहरू त्यस क्षणमा स्मरण नहुने भए पनि तत्काल चेतनमा फर्काएर प्रत्याह्वान गर्न सकिन्छ (पेज, सन् १९४७, पृ.१८४) । यसमा रहेका स्मृतिहरू पुनः चेतनमा फर्काउन सकिन्छ । अवचेतन स्थल रूपरेखाको दोस्रो भाग हो जसमा यस्ता इच्छा एवं विचार रहन्छ जसको तात्कालिन ज्ञान व्यक्तिलाई हुँदैन तर अन्तर्निरीक्षण क्रियाद्वारा जान्न सकिन्छ (सिंह र तिवारी, सन् १९८२, पृ. १६१) । अवचेतन मन अर्धस्मृतिको स्थान हो । यसमा रहेका अनुभव केही कष्ट गरेर चेतनमा ल्याउन सकिन्छ ।

अचेतन मन मनको सबैभन्दा ठूलो भाग हो । यो सुसुप्तिको अवस्था हो । यसमा खासगरी असामाजिक र अनावश्यक विषय/इच्छाहरू रहन्छन् । हाम्रो अचेतनावस्था नै इदम्को प्रतिरूपक हो (पाण्डेय, सन् १९५६, पृ.४५) । अचेतन मनमा मान्छेका दमित इच्छाहरू रहन्छन्, जसलाई व्यक्तिले इच्छाअनुसार निरीक्षण गर्न सक्दैनन् (पेज, सन् १९४७, पृ. १८४) । यस्ता अनुभवहरू कि त स्वयम् प्रकट हुन्छन् कि सम्मोहन वा अन्य प्रायोगिक तरिकाद्वारा जान्न सकिन्छ (ब्राउन, सन् १९४०, पृ. १६६) । अचेतन मन गहिरो हुन्छ, यसमा बिसिएका तथा दमित इच्छाहरू रहन्छन् । फ्रायडका अनुसार मूल प्रवृत्तिहरू यसैमा अवस्थित हुन्छन् । मूल प्रवृत्ति दुई प्रकारका हुन्छन् – जीवन-मूल प्रवृत्ति र मृत्यु-मूल प्रवृत्ति ।

(२) मनको गत्यात्मक पक्ष

फ्रायडले मनको वर्गीकरण गत्यात्मक आधारमा पनि गरेका छन् । मनको गत्यात्मक पक्ष आकारात्मक मनमा खेल्ने मन हो । यसले मनमा घटित भइरहने इच्छाहरूको द्वन्द्वलाई जनाउँछ । यसले मनमा उत्पन्न सङ्घर्षको समाधान गर्छ । फ्रायडका अनुसार गत्यात्मक पक्ष मूल प्रवृत्तिहरूद्वारा उत्पन्न सङ्घर्षको समाधान गर्ने माध्यम हो (ब्राउन, सन् १९४०, पृ. १६५) । मनको गत्यात्मक पक्षअन्तर्गत इदम्, अहम् र पराहम् गरी तीन घटक पर्दछन् ।

इदम् मूल प्रवृत्तिको भण्डार हो । यो मौलिक, अनैतिक, असामाजिक, अतार्किक हुन्छ । यो पशुवृत्तिको नजिक हुन्छ । यसमा द्वन्द्वको अभाव हुन्छ । इदम्ले व्यक्तिको जैविक

पक्षको कार्यभार समाल्दछ (भण्डारी, २०५६, पृ. ६४) । यो सुखको सिद्धान्तबाट प्रचालित हुन्छ । इदम् सम्पूर्ण रूपमा अचेतन मनसँग सम्बन्धित हुन्छ (बराल, २०७२, पृ. १७) । यसको सोभो सम्पर्क अचेतनमगसँग हुन्छ । यो जीवन र मृत्यु-मूल प्रवृत्ति दुवैको केन्द्र हो तथा समस्त मनोजैविक शक्तिको मूल श्रोत हो (सिंह र तिवारी, सन् १९८२, पृ.१५३) । इदम् वंशानुगत हुन्छ र पूर्णतः अचेतनसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

इदम् र पराहम्को मध्यस्तता गर्ने मन नै अहम् हो । यो चेतनसँग सम्बन्धित हुन्छ । अहम् व्यक्तित्वको त्यो भाग हो जो एकातर्फ बाह्य जगत्को सम्पर्कमा रहन्छ र अर्कातर्फ कामवृत्तिको सम्पर्कमा रहन्छ (भण्डारी, २०५६, पृ. ५७) । यसले सामाजिक मर्यादाको ख्याल गर्छ र परिणामको बारेमा सोच्छ । अहम् एकमात्र यस्तो साधन हो, जसले बाह्य वातावरणसँग सम्बन्ध स्थापित गर्छ (सिंह र तिवारी, सन् १९८२, पृ. १५५) । अहम्ले इदम् र उच्चाहम्का बिचमा सामजस्यता गरी व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माण गर्छ । अहम्ले व्यक्तिको मूल प्रवृत्ति र पराअहम्का बिचमा सामजस्यता गरेर बढीभन्दा बढी सन्तुष्टि प्रदान गर्ने काम गर्छ ।

पराहम्को तात्पर्य नैतिकताको बोध हो । यसलाई उच्चाहम् पनि भनिन्छ । यो व्यक्तिले सामाजिकीकरणबाट बोध गर्दछ । मनको यस पक्षले व्यक्तिलाई आदर्शको व्यवहार गर्न प्रेरित गर्छ । यो पूर्णतः चेतन हुन्छ, जो नैतिकताको सिद्धान्तबाट निर्देशित हुन्छ र त्यसका लागि अहम्लाई दबाव दिन्छ । यसले समाजको कुन व्यवहार सही र उचित छ भन्ने कुरा बताउँछ । उच्चाहम् मुख्य रूपले चेतन हुन्छ (भण्डारी, २०५६, पृ. ६२) । पराअहम् सामाजिकता र नैतिकतामा आधारित मन हो । यो आर्जित हुन्छ ।

२. मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त

फ्रायडले मूल प्रवृत्तिको व्याख्या गरेका छन् । मूल प्रवृत्तिका बारेमा फ्रायडअधि नै विभिन्न विद्वान्हरूले चर्चा गरेको पाइन्छ । हाम्रा सम्पूर्ण व्यवहारको कारक मूल प्रवृत्तिको प्रेरक शक्ति नै हो (ब्राउन, सन् १९४०, पृ. १५६) । मान्छेले गर्ने सम्पूर्ण कार्य मूल प्रवृत्तिले निर्धारित गरेको हुन्छ । फ्रायडले तिनलाई जीवनमूल प्रवृत्ति र मृत्युमूल प्रवृत्ति गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् ।

(१) जीवन-मूल प्रवृत्ति

व्यक्तिलाई जीवन जिउन प्रेरणा दिने शक्ति नै जीवनमूल प्रवृत्ति हो । फ्रायडले जीवनमूल प्रवृत्तिको मूल कारण लिविडोलाई मानेका छन् । यसमा यौन, प्रजनन, रचना आदि रहन्छन् र यसले रचनात्मक कार्य गर्न प्रेरित गर्दछ मानिसले आत्मरक्षा तथा जातिरक्षाका लागि गर्ने सम्पूर्ण क्रियाकालापहरू यसैअन्तर्गत पर्दछन् । मान्छेले प्रेममैत्री सम्बन्ध, आकर्षण, अनुराग, प्रजनन तथा रचनात्मक कार्यहरू जीवन बाँच्नका लागि गर्छ (भण्डारी, २०५६, पृ. २२) । फ्रायडले जीवन-मूल प्रवृत्तिलाई अहम्-मूल प्रवृत्ति र यौनमूल प्रवृत्ति गरी दुई भागमा विभाजन गरेका छन् ।

(२) मृत्यु-मूल प्रवृत्ति

व्यक्तिलाई हिंसा, निराशा एवम् विनासतर्फ डोच्याउने वृत्ति नै मृत्यु-मूल प्रवृत्ति हो । बौद्धिक क्रियाकलापअन्तर्गत आलोचना, व्यङ्ग्य र वादविवाद पनि यसैका प्रेरणास्वरूप हुन्छ (ब्राउन, सन् १९४०, पृ. १५८) । फ्रायडका अनुसार मान्छेमा जन्मदादेखि नै जीवनमूल प्रवृत्तिसँगै कहीं न कहीं मृत्युमूल प्रवृत्ति पनि लुकेर बसेको हुन्छ । मृत्युमूल प्रवृत्तिको लक्ष हानी पुऱ्याउने, विनाश गर्ने, मार्ने हुन्छ र यो घृणा, आक्रमणशीलता, हत्या र आत्महत्यामा प्रकट हुन्छ (पेज, सन् १०४७, पृ. १७९) । पेजले मृत्यु-मूल प्रवृत्तिको परिणाम हिंसा, हत्या र आत्महत्या भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

३. मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्त

मानसिक अन्तर्द्वन्द्व मनमा हुने छनौटको सङ्घर्षको अवस्था हो । मनमा हुने दुई विपरीत इच्छाहरूमध्ये एउटालाई रोज्नुपर्ने र अर्कोलाई परित्याग गर्नुपर्ने सङ्घर्षको अवस्था मानसिक अन्तर्द्वन्द्व हो । सङ्घर्षको माध्यमद्वारा व्यक्तिमा अहम् पराहम् या वास्तविकता तथा नैतिक आदर्श आदिसँग सम्बन्धित गुणको जन्म एवं विकास हुन्छ (सिंह र तिवारी, सन् १९८२, पृ. ९३) । अन्तर्द्वन्द्व तीन प्रकारको हुन्छ । जसमा विपरीत दुबै इच्छा प्राप्त गर्न चाहने तर एउटामात्र प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था ग्रहण ग्रहण अन्तर्द्वन्द्व हो । त्यस्तै इच्छाको प्राप्त गर्न पनि चाहने र पन्छिन पनि चाहने द्वन्द्व ग्रहण पतित्याग अन्तर्द्वन्द्व हो भने दुबै इच्छा परित्याग गर्न चाहने तर एउटा रोज्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था परित्याग परित्याग अन्तर्द्वन्द्व हो ।

४. मनोरचनाको सिद्धान्त

इदम् र पराहम्का विचमा हुने द्वन्द्वको समाधान गर्न सघाउने युक्ति नै मनोरचना हो । वास्तवमा मनोरचना विफलता आदिको एक उत्तम साधन हो (सिंह र तिवारी, सन् १९८२, पृ. ९२) । सङ्घर्षबाट बच्ने उपायकै नाम मनोरचना हो (गौतम, २०५९, पृ. ८३) । बरालले मनोरचनालाई व्यक्तिमा उत्पन्न क्रोध, हीनता, निराशा, अनैतिक चाहाना आदिबाट जोगिनका लागि अहम्ले चाल्ने सरक्षात्मक प्रक्रिय (बराल, २०७२, पृ. १९) भनेका छन् । विद्वानहरूबिच मनोरचनाको सङ्ख्यामा मतैक्यता छैन । त्यस्ता मनोरचनामध्ये प्रमुख मनोरचना तल उल्लेख गरिएको छ ।

दमन एउटा प्रमुख रक्षायुक्ति हो । मनमा चिन्ता उत्पन्न गर्ने अन्तर्द्वन्द्वहरू यसैद्वारा अचेतनमा पुग्दछ । खासगरी इदम्का इच्छाहरू जो सामाजिकता र नैतिकताका विपरीत हुन्छन् यस्ता इच्छाहरू उच्चाहमलाई मान्य नहुने हुँदा अहम्ले दमन गरिदिन्छ । यसैद्वारा व्यक्ति यथार्थता र वास्तविकतासँग समायोजित हुन पुग्दछ ।

दमित इच्छाहरू शारीरिक रोगका लक्षणका रूपमा परिणत हुने मनोरचना रूपान्तरण हो । फ्रायडले यसलाई विकृत र दमित कामशक्तिको अभिव्यक्ति मान्छन् । कामसम्बन्धी अन्तर्द्वन्द्व शारीरिक घटनाका रूपमा रूपान्तरित भइहाल्दछ (भण्डारी, २०५६, पृ. ८६) । इच्छाहरू परिपूर्ति नहुँदा हुने सङ्घर्षबाट बच्न शैशवावस्थामा फर्किने प्रक्रिया प्रतिगमन हो । प्रतिगमनमा व्यक्ति आफ्नो शैशवावस्थामा पुनः फर्किन्छ अर्थात् उसले शैशवाकालीन अपरिपक्व व्यवहारको प्रदर्शन गर्छ (सिंह र तिवारी, सन् १९८२, पृ. १८६) । यसमा व्यक्ति तनावबाट मुक्त हुन तथा दुःखबाट छुटकारा पाउन जीवनका पुराना अनुभवतर्फ फर्कन्छ । यसका लागि ऊ बाल्यकालतिर तथा शैशविक अवस्थातिर विचरण गर्दछ ।

अतृप्त इच्छालाई मूल्यवान् क्रियाकलापतर्फ निर्देशित गर्नु उदात्तीकरण हो । सभ्यता कला यसकै परिणाम हुन् । यसका लागि व्यक्तिले सिर्जना गर्ने तथा मूल्यवान् कार्यतर्फ आफूलाई प्रवृत्त गर्दछ । इच्छा पूरा नहुँदा विपरीत व्यवहारको प्रयोग गर्नु प्रतिक्रिया निर्माण हो । वास्तवमा, जब व्यक्तिले आफूमा अन्तरनिहित इच्छाको ठीक विपरीत व्यवहार गर्दछ भने त्यसलाई हामी प्रतिक्रिया निर्माण भन्न सक्दछौ (भण्डारी, २०५६, पृ. ८८-८९) । यसमा व्यक्तिले असामान्य व्यवहारलाई अचेतनमा दमित गरेर ठिक विपरीत कार्य गर्दछ ।

युक्तीकरण अचेतनका अस्वीकार्य प्रेरकहरूलाई अहम्द्वारा चेतन रूपमा छिपाउने चातुर्य हो (ब्राउन, सन् १९४०, पृ. १७३-१७४) । यसमा व्यक्तिले आफ्नो व्यवहारको वास्तविक कारणको बदला अर्को मान्य वा स्वीकार्य कारण खोज्दछ । यसमा व्यक्तिले वास्तविक कारण छिपाई अवास्तविक कारण देखाउन सफल हुन्छ ।

इच्छा भावना सम्बन्धित व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा सार्नु स्थानान्तरण हो । यसलाई आक्रामक प्रवृत्तिको स्थानान्तरण पनि भन्न सकिन्छ (ब्राउन, सन् १९४०, पृ.१७४) । यसमा यउटा व्यक्तिको भाव अर्को व्यक्तिमा सारिन्छ । यसमा संवेगहरू प्रेमपूर्ण छ भने त्यसलाई सकारात्मक स्थानान्तरण भनिन्छ भने घृणापूर्ण छ भने त्यसलाई निषेधात्मक स्थानान्तरण भनिन्छ । आफ्नो अहम् वा स्वलाई अर्काको साँचोमा ढाल्ने प्रक्रिया आत्मीकरण हो । यसमा व्यक्तिले अर्काको गुण आफूमा देख्छ । यसबाट व्यक्तिले आफूलाई सामाजिक व्यक्तिसँग तुलना गर्दै उसको गुण आफूमा भएको तुलना गर्दछ । अन्तःक्षेपणमा व्यक्तिले अरूलाई आफ्नो व्यक्तिको अङ्ग मान्छ । यो बाह्य पदार्थलाई स्वयम्मा विलयन गर्ने प्रक्रिया हो । यसमा अरूको व्यवहारलाई आफ्नै व्यवहार मानिन्छ ।

आफ्नो कमजोरी वा दुर्गुण अरूमा थुपार्नु प्रक्षेपण हो । यसले आफ्नो असफलताको कारण अरूमा थुपारी आफु दोषमुक्त हुने रक्षात्मक कार्य गर्दछ । यसमा व्यक्तिले आफूमा निहित अवाञ्छित विचार र इच्छाहरू आफूबाट मुक्त गरी अरूमा देख्दछ । संवेगको एक वस्तुबाट अर्को वस्तुमा हुने स्थानान्तरण नै विस्थापन हो । यसमा व्यक्तिले आफ्नो अचेतन इच्छालाई वास्तविक वस्तु वा व्यक्तिबाट हटाएर कुनै अन्य वस्तु वा व्यक्तिसँग सम्बन्धित पारिदिन्छ

उल्लिखितबाहेक पनि मनोरचनाअन्तर्गत क्षतिपूर्ति, स्वैरकल्पना, रेचन, अवज्ञा, विगलजस्ता प्रक्रिया हुन्छन् ।

५. दैनिक जीवनको भूल सिद्धान्त

दैनिक जीवनमा हुने प्रत्येक भूलको सम्बन्ध अचेतनसँग हुन्छ भन्ने सिद्धान्त नै दैनिक जीवनको भूल सिद्धान्त हो । भूलका सङ्केतबाट ठूलाठूला कुरासम्म पुग्न सकिन्छ । यस्ता भूलहरूमा नाम विर्सने, लेखाइमा त्रुटि, लेखेको अरू कुनै पढ्ने, नाकमा औला हाल्ने, खुट्टा हल्लाउने आदि हुन्छन् । यस्ता व्यवहार सामान्य व्यक्त्यामा देखिन्छ र उनमा सामान्यको कैयौं विशेषता पनि देख्न सकिन्छ तैपनि यो हाम्रो मोविकृतिको परिचायक हो (पाण्डेय, सन्

१९५६, पृ. १३०) । यस्ता भूलहरू सामान्य व्यक्तिमा पनि देख्न सकिन्छ । भूलका माध्यमबाट स्रोत कारणसम्म पुग्न सकिन्छ । यस्ता भूलहरूमा नाम बिसर्ने, पढ्ने, लेख्ने, चिन्ने, बोल्ने, छान्ने, वस्तुहरू गलत स्थानमा राख्ने जस्ता कार्यहरू पर्दछन् । फ्रायडका अनुसार अचेतनका क्रियाकलापहरू पनि बिनाकारण हुँदैनन् ।

६. मनोलैङ्गिक उत्पत्तिको सिद्धान्त

व्यक्तिको जन्मदेखि परिपक्व अवस्थासम्म उसको लैङ्गिक विकासको अध्ययन मनोलैङ्गिक उत्पत्तिको सिद्धान्तले गर्दछ । फ्रायडको मतअनुसार लैङ्गिक इच्छाको सुरुआत बच्चाको स्तनपानको समयमै हुन्छ, जो उसको मानसिक र शारीरिक विकासको साथसाथै विकसित हुन्छ (पाण्डेय, सन् १९५६, पृ. ६६) । फ्रायडका अनुसार यदि यौनिक विकास वाञ्छित रूपले हुन्छ भने व्यक्तित्व सामान्य हुन्छ र यदि यसको विकासमा अयाधिक अवरोध तथा विकृति उत्पन्न भएमा व्यक्तित्वमा पनि विकृति उत्पन्न हुन पुग्दछ । फ्रायडले मनोलैङ्गिक विकासका पाँच चरण देखाएका छन् । तिनको परिचय यसप्रकार दिइएको छ ।

(१) मौखिक अवस्था

फ्रायडले मनोलैङ्गिक विकासको पहिलो चरणलाई मौखिक अवस्था मानेका छन् । यो अवस्था जन्मदेखि लिएर लगभग अठार महिनासम्मको उमेरको स्थिति हो (भण्डारी, २०५६, पृ. १३६) । यो अवस्थामा यौन प्रवृत्तिको तृप्तिको केन्द्र मुख हुन्छ । यो अवस्थामा शिशुले लैङ्गिक आनन्द स्तनपानद्वारा गर्दछ । यस अवस्थालाई फ्रायडले मुखले चुस्ने अवस्था र मुखले टोकने अवस्था गरी दुई भागमा विभाजन गरेका छन् ।

मुखले चुस्ने अवस्था जन्मदेखि लगभग अठार महिनासम्मको अवधि हो । यसबिच बालकको यौनसन्तुष्टि वा सुखनुभूति मुख, ओठ तथा जिब्रोद्वारा चुस्ने वा निल्ने क्रियाद्वारा हुन्छ (भण्डारी, २०५६, पृ. १३६) । जिब्रो र ओठ नै उसको आनन्दको साधन हुन्छ । उसलाई सबै प्रकारको लैङ्गिक आनन्द स्तनपानद्वारा प्राप्त हुन्छ (पाण्डेय, सन् १९५६, पृ. ६६) । यस अवस्थामा बालकले चुसेर आनन्द लिन्छ । यसावस्थामा बालकले आफू र आमामा भेद छुट्याउँदैन र आमालाई नै सबै सुखका साधन ठान्छ (भण्डारी, २०५६, पृ. १३७) । यस अवस्थामा यस अवस्थामा बालकमा स्वकामुकताको स्थिति रहन्छ । स्वकामुकता आफूले आफैलाई राम्रो ठान्ने र आफैलाई हेरी मख्ख पर्ने अवस्था हो ।

मुखले टोक्ने अवस्था छ महिनादेखि लिएर अठार महिनाको उमेरसम्म देखापर्छ (भण्डारी, २०५६, पृ. १३७) । यस अवस्थामा बालकले अरूलाई कष्ट दिने कुरामा रमाइलो मान्छ । यसबिच बालकको यौनसुखको केन्द्र उसको दाँत र गिजा हुन्छ (भण्डारी, २०५६, पृ. १३७) । यसै समयमा उसमा परपीडन र स्वपीडन प्रवृत्तिको विकास हुन्छ । यसको परिचय यहाँ गरिन्छ ।

व्यक्तिले आफ्नो दमित यौनेच्छाको परितृप्ति वा सन्तुष्टिका लागि अरूलाई पीडा दिने, यातना दिने वा नराम्रो व्यवहार गर्ने प्रवृत्ति नै परपीडक प्रवृत्ति हो । बालकमा यसले गर्दा दूधको मुन्टा टोकेर आमालाई पीडा दिने प्रवृत्ति देखा पर्दछ । परपीडन ग्रन्थि एक प्रकारको यस्तो प्रकारको यौनवृत्ति हो जसमा मानिस यौनसुख वा यौनसन्तोषका लागि अरूहरूप्रति नराम्रो व्यवहार गर्छ । अरूलाई दुःख दिएर सन्तुष्टि लिने प्रवृत्ति नै परपीडक प्रवृत्ति हो ।

आफूलाई क्षति पुऱ्याएर वा पीडा दिएर यौनिक आनन्द लिने प्रवृत्ति नै आत्मपीडक प्रवृत्ति हो । यस्तो व्यक्तिहरू यौनेच्छाको परितोष वा सन्तुष्टिको लागि आफूलाई पीडा दिने गर्छन् । केटीहरूमा यस समयमा नाककान छेडेर खुसी हुनेजस्ता प्रवृत्ति पनि देखिन्छ (बराल, २०७२, पृ. ३६) । खासगरी कमजोर व्यक्तिमा यस्तो प्रवृत्ति देखापर्छ ।

(२) गुदावस्था

गुदा अवस्थामा कामुक आनन्द गुदाको प्रक्रियाहरूद्वारा प्राप्त हुन्छ । यसमा बालकले गुदावस्थामा मल विसर्जनको प्रक्रियामा पनि उसले कामुक सुख प्राप्त गर्दछ (भण्डारी, २०५६, पृ. १४०) । गुदावस्थालाई पनि दुई भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । गुदा निष्कासन अवस्था र गुदा अवधारणा अवस्था ।

गुदा निष्कासन अवस्थामा कामुक आनन्द प्राप्त गर्ने ठङ्ग मलमूत्र विसर्जनका रूपमा हुन्छ । यस अवस्थामा बालकले मलमूत्र त्याग गर्न समेत सिक्दछ । यस अवस्थामा बालकमा अहम्को विकास भइसकेको हुन्छ । गुदा अवधारणा अवस्थामा बालकले मलमूत्र व्यवस्थापन र सरसफाईको बारेमा सिक्दछ ।

(३) लैङ्गिक अवस्था

लैङ्गिक अवस्थामा बालकले आफ्नो जनेन्द्रियहरूको स्पर्ष गर्न थाल्दछ र यस्तो कार्यबाट उसले मनोकामुक सुख एवम् आनन्द प्राप्त गर्दछ । यो लैङ्गिक अवस्थाको अवधि लगभग तीन वर्षदेखि सात वर्षसम्मको हुन्छ (भण्डारी, २०५६, पृ. १४४) । यो अवस्थामा बच्चाले लैङ्गिक सुखको अनुभव जनेन्द्रियको स्पर्षबाट गर्दछ । यस अवस्थामा बच्चाले लिङ्गभेदलाई बुझ्न थाल्दछ । यसै अवस्थामा बालकमा पितृरति र मातृरति ग्रन्थिको विकास हुन्छ ।

पितृरति ग्रन्थिले छोरीको बाबुप्रतिको आकर्षण र आमाप्रतिको घृणालाई जनाउँछ । बालिका आमालाई घृणा गर्ने र बाबुलाई प्राप्त गर्ने इच्छा राख्छे । हो त्यही घनीभूत इच्छाको नाम इलेक्ट्रा ग्रन्थि हो (गौतम, २०५९, पृ. ७६) । पितृरति ग्रन्थिकै कारणले छोरीले पछि बाबुजस्तै बलियो श्रीमान् रोज्ने तथा छोराको चाहान राख्ने गर्छन् ।

छोराको आमाप्रतिको आकर्षण नै मातृरति ग्रन्थि हो । मातृरति ग्रन्थि भन्नाले बच्चामा हुने आमाप्रतिको आकर्षण र बाबुप्रतिको घृणालाई सङ्केत गर्छ (बराल, २०७२, पृ. २५) । फ्रायडका अनुसार यसबाट व्यक्तिले यौनसुख समेत प्राप्त गर्दछ ।

(४) सुषुप्तावस्था

सुषुप्तावस्था लगभग पाँचदेखि बाह्र वर्षको समयावधि हो । यसमा बालकले शिशुकामुकतालाई दमन गर्दछ, यसै अवस्थामा बालकले शिक्षा प्राप्त गर्दछ र आदर्शको पालना गर्न सिक्दछ । यस अवस्थामा बालक स्कुल जान सुरुआत गर्दछ र आदर्श सिक्न सुरु गर्दछ । यो अवस्थामा बालकमा यौनारम्भ हुन्छ । यही अवस्थामा बालकले स्वतन्त्रता चाहन्छ ।

(५) जनेन्द्रिय अवस्था

जनेन्द्रिय अवस्था लगभग बाह्रदेखि बीस वर्षसम्मको समयावधि हो । यो अवस्थामा यौन अङ्गहरूमा विकास पूर्णताका तर्फ अग्रसर हुन्छ (भण्डारी, २०५६, पृ. १५१) । यो अवस्थामा समलिङ्गरति र विषमलिङ्गी कामुकता जागृत हुन्छ । यो अवस्था वास्तविक जनेन्द्रियवास्थाको अभिरुचिमा परिणत हुन्छ (पाण्डेय, सन् १९५६, पृ. ८९) । यसै अवस्थामा

व्यक्ति जीवनको वास्तविकतासँग परिचित हुन्छ । यस अवस्थापश्चात् ऊ पूर्ण रूपमा परिपक्व बन्दछ ।

२.२.२ एडलरको मनोवैज्ञानिक मान्यता

एडलरको मनोवैज्ञानिक मान्यतालाई वैयक्तिक मनोविज्ञान भनिन्छ । एडलर प्रारम्भमा फ्रायडकै प्रभावमा मनोविज्ञानतिर आकर्षित भएका हुन् तर पछि केही मान्यतामा फ्रायडसँगको विमतिका कारण उनले आफ्नै सम्प्रदायको विकास गरेका हुन् । मनोविज्ञानसम्बन्धी उनको सिद्धान्तअन्तर्गत जीवनशैली, हीनताग्रन्थि तथा उच्चताग्रन्थिजस्ता सिद्धान्त पर्दछन् । उनका सिद्धान्तको परिचय तल दिइएको छ ।

१. हीनताग्रन्थि

सामान्यतया मान्छेमा हुने आत्मविश्वासको कमीलाई हीनताको अर्थमा लिइन्छ । संसारमा स्वाभाविक रूपमै प्रत्येक व्यक्ति केही न केही हीन भावनाको शिकार हुन्छ । यही हीन भावनाको कारण व्यक्तिमा यस ग्रन्थिको जन्म हुन्छ (सिंह र तिवारी, सन् १९८२, पृ. २३१) । हीनता भवनाले स्थाईत्व प्राप्त गरी मानसिक कुण्ठाको रूप लिएमा हीनता ग्रन्थिको विकास हुन्छ र व्यक्ति हीनताको शिकार हुन्छ । आफूमा नभएको वा कमजोर भएकोमा हीनता उत्पन्न हुन्छ । यसले कुण्ठाको रूप लिएमा हीनताग्रन्थिको विकास हुन्छ ।

२. उच्चताग्रन्थि

हीनताको भावलाई शमन गरी आफूलाई उच्च ठान्ने वा सामान्य परिस्थितिमा समायोजन गर्ने प्रक्रिया नै उच्चता हो । यसका लागि कहेलेकाहीं व्यक्तिले फरक क्षमताको समेत विकास गर्छ । यो आधारभूत प्रवृत्ति हो र यो हाम्रो स्वभावमा आदिम एवं जन्मजात हुन्छ (वोलम्यान, सन् १९९५, पृ. २८९) । व्यक्तिले आफूमा रहेको हीनत्व भावको क्षतिपूर्तिस्वरूप कुनै न कुनै कार्य गरेर उच्चता प्राप्त गर्न चाहन्छ । हीनताको शमनको लागि विकास हुने ग्रन्थि नै उच्चताग्रन्थि हो ।

३. जीवनशैली

हरेक व्यक्तिले श्रेष्ठताका लागि प्रयास गर्दछ । उसको प्रयास हीनताग्रन्थिको स्वरूपमा भर पर्दछ । रस्तोगीका अनुसार यसरी प्राप्त हुने व्यक्तिको जीवनशैली नै जीवनशैली हो (घर्ती, २०६७, पृ. ३६) । एडलरका अनुसार हरेक मानिसको जीवनशैली

आफ्नै प्रकारको हुन्छ । यही भिन्न शैली नै उच्चता देखाउनका लागि सहायक हुन्छ (बराल, २०७२, पृ. ५४) । यसरी हेर्दा व्यक्तिमा भएको हीनताको भावलाई जित्न उसले अपनाउने शैली वा ऊ परिचालित हुने शैली नै जीवन शैली हो । यो प्रत्येक व्यक्तिमा फरक स्वरूपको हुन्छ । व्यक्तिको जीवनशैली कस्तो हुने भन्ने कुरा उसमा अन्तर्निहित हीनताको स्वरूपले निर्धारण गर्दछ ।

२.२.३ युङ्गको मनोवैज्ञानिक मान्यता

कार्ल गुस्ताभ युङ्गको मनोवैज्ञानिक मान्यतालाई विश्लेषणात्मक मनोविज्ञान पनि भनिन्छ । युङ्ग फ्रायडबाटै प्रेरित भएर मनोविज्ञानतर्फ लागे पनि पछि विमतिका कारण उनीबाट अलगिएर छुट्टै सम्प्रदायको स्थापना गरेका हुन् उनको सिद्धान्तअन्तर्गत सामूहिक अचेतन तथा व्यक्तित्वका सिद्धान्त पर्दछन् । तिनको परिचय तल दिइएको छ ।

१. सामूहिक अचेतन

अचेतन व्यक्तिगत इच्छाको दमनको परिणाम मात्र नभएर पूरै संसारकै, जातिकै वा समाजकै विचारका रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने युङ्गको अवधारणा नै सामूहिक अचेतन हो । यसलाई युङ्गले आद्यबिम्ब पनि भनेका छन् । यो अनन्त र व्यापक छ (प्रधान, सन् १९७१, पृ. ५६) । युङ्गका अनुसार अचेतन वंशानुगत र सामाजिक हुने भएकाले यो सामूहिक हुन्छ । सामूहिक अचेतन आधार हो र यसैबाट चेतन विकसित हुन्छ (युङ्ग, सन् १९६१, पृ. १९०) अचेतनमा रहेका कुरा व्यापक हुन्छ र यो सामूहिक हुन्छ ।

२. व्यक्तित्वसम्बन्धी मान्यता

युङ्गले व्यक्तित्वसम्बन्धी अवधारणा पनि प्रस्तुत गरेका छन् । यो मान्यता व्यक्तिको अभिमुखतामा आधारित छ । उनले व्यक्तित्वलाई अन्तर्मुखी व्यक्तित्व र बहिर्मुखी व्यक्तित्व गरी वर्गीकरण गरेका छन् ।

(१) अन्तर्मुखी व्यक्तित्व

कामवृत्ति तथा मानसिक शक्ति बाहिरी दुनियाँतर्फ नभई आफैँतिर वा आफूभित्र केन्द्रित भएको व्यक्तित्व नै अन्तर्मुखी व्यक्तित्व हो । यस्तो व्यक्तित्व भएको व्यक्ति आत्मानुभूतिमै रमाउँछ । अन्तर्मुखी व्यक्तित्व भएको व्यक्ति लजालु हुन्छ (बराल, २०७२, पृ. ८०) । यस्तो व्यक्ति स्वरति, स्वैरकल्पना र निजी भावनामै रमाउँछ ।

(२) बहिर्मुखी व्यक्तित्व

कामवृत्ति तथा मानसिक शक्ति आफूभित्र नभई बाहिरी दुनियाँतर्फ केन्द्रित हुन् थाल्यो भने बहिर्मुखी व्यक्तित्वको निर्माण हुन्छ । बहिर्मुखी मुख्य रूपमा भौतिक एवं सामाजिक वातावरणप्रति निर्देशित हुन्छ । बहिर्मुखी प्रकारको व्यक्ति सामाजिक कार्यमा अधिक रुचि लिन्छन् (सिंह र तिवारी, सन् १९८२, पृ. २३६) । यस्ता व्यक्तिहरू मिलनसार हुन्छन् र अधिकाधिक मान्छेसंग सहजै सम्बन्ध स्थापित गर्छन् ।

२.२.४ उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा

उपर्युक्त मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका आधारमा उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा निम्नानुसार निर्धारण गरिएको छ :

१. मनको अवस्था
२. मूल प्रवृत्ति
३. मानसिक अन्तर्द्वन्द्व
४. मनोरचना
५. मनोलैङ्गिक उत्पत्तिको अवस्था
६. हीनताग्रन्थि
७. उच्चताग्रन्थि
८. जीवनशैली
९. सामूहिक अचेतन
१०. अन्तर्मुखी व्यक्तित्व
११. बहिर्मुखी व्यक्तित्व

यही विश्लेषणको ढाँचाका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण तल गरिएको छ ।

२.३ मनोविश्लेषणको स्वरूप

अपर्णा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको मनोविश्लेषणको स्वरूपलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.३.१ मनको अवस्था

अपर्णा उपन्यासमा मनोविश्लेषणको प्रयोग गरिएको छ । यसमा मानवीय मनको अवस्थाको उद्घाटन सूक्ष्म ढङ्गमा गरिएको छ । यसमा मनको आकारात्मक र गत्यात्मक दुवै पक्षको प्रयोग गरिएको छ । *अपर्णा* उपन्यासको कथानक योजनामा आएका आख्यानका उपकरणमा मनका गत्यात्मक र आकारात्मक अवस्था देखिन्छ ।

१. आकारात्मक पक्ष

अपर्णा उपन्यासमा मनको चेतन, अवचेतन र अचेतन तीनै पक्षको प्रभावकारी चित्रण पाइन्छ । यस उपन्यासकी केन्द्रीय पात्र अपर्णामा चेतन मनको गहिरो प्रभाव छ । उपन्यासभरि नै ऊ चेतनद्वारा दोरिएकी छ । चेतन मनकै प्रेरणाले गर्दा सतहीकृत भएको अचेतनलाई पनि दबाएर बारबार उसले परिस्थिति अनुकूल कार्यव्यापार/व्यवहार सम्पन्न गरेकी छ । “रातो बनारसी दुपट्टाकोखास्टो र साडीले गुटमुटिएकी अपर्णा घरभित्र पसी” (पृ. ९) । अपर्णाको मनमा जे भए पनि ऊ चेतनद्वारा डोरिएर यथार्थ अवस्थामा वा वास्तविक अवस्थाको परिधिमा रही आफूले गर्नुपर्ने काम गरेकी छ । तत्कालीन परिस्थिति समायोजन गर्न उसले विवाहको विधि पूरा गरेकी छ ।

अपर्णाका मनमा अचेतनको प्रभाव अत्यधिक भए पनि उसले परिस्थितिअनुकूल आफूलाई समायोजन गरेकी छ । उसले आफूले गर्नुपर्ने नैतिक क्रियाकलाप सबै गरेकी छ । ऊ बिहे गरी लोग्नेको घर जान्छे, सामाजिक रीरिअनुसार सबै विधि पूरा गर्छे । “यसरी अपर्णाले नजिकका नाता कुटुम्ब सबैलाई सुपारी दिई बिहेको रीतिस्थिको यो अंश पनि सिद्धियो” (पृ. १२) । यहाँ उसले चेतन मनकै प्रभावका कारण दैनिक जीवनमा गर्नुपर्ने क्रियाकलाप गर्न समर्थ देखिएकी छ । उपन्यासमा चेतन मनको गहिरो प्रभाव अपर्णाकी नन्दमा पनि देखा परेको छ । अपर्णाकी नन्दमा वास्तविकताको ज्ञान छ । त्यसैले बिहेको विधि पूरा गर्न भाउज्यूलाई निर्देशन दिएकी छ परिस्थिति अनुकूलको सबै व्यवहार देखाएकी छ । “भाउज्यू चिन्नुभएन ?” खोई खुट्टा दिएका” (पृ.१६) । नन्दलाई परिस्थितिको पूर्ण ज्ञान छ र परिस्थितिअनुसार गर्नुपर्ने सबै कुराको स्मरण अपर्णाकी नन्दको स्मरणमै अवस्थित छ । यो चेतन मनको प्रभाव हो । उपन्यासमा चेतन मनको प्रभाव अपर्णाकी सासू, बुबा, अरू इष्टमित्र, उसको लोग्ने सबैमा छ । सबैलाई परिस्थितिको ज्ञान छ र उनीहरूले त्यसैअनुरूप व्यवहार गरेका छन् । चेतन मनकै कारणले गर्दा लोग्नेले पत्नीप्रति जताउनुपर्ने हक उसले

जताउन दिएकी छ । “अपर्णाले आफ्नो गालामा लोग्नेको गाला परेको महशुस गरी । तर उसको आफ्नो अनुहारलाई अर्कोतर फर्काएर आफ्नो गाला हटाउन खोजिन” (पृ. २२) । अपर्णाले दैनिक जीवनमा गर्नुपर्ने सबै काम गरेकी छ । “आफन्तको खुट्टाको लामको विचबाट कुल्चला कि भनेर सम्हालिई समहालिई अधिल्लिर बठिरहेकी थिई” (पृ. २८) । अपर्णाले चेतन मनको बोधले गर्दा आफूभिन्न रहेको कुरालाई छताछुल्ल हुन दिएकी छैन । त्यसलाई परिस्थितिको ज्ञानले गर्दा अचेतनमा पठाएकी छ । “मानौं मुटुभिन्न लुकेर रहेको त्यो कुरालाई छताछुल्ल भएर पोखिन दिइन” (पृ.३०) । यसरी अपर्णा उपन्यासमा चेतन मनको प्रभाव अपर्णा, उसकी सासू, नन्द, लोग्ने तथा आफन्तहरूमा देखा परेको छ ।

उपन्यासमा अवचेतन मनको प्रयोग छिटफुट रूपमा देखा परेको छ । उपन्यासमा अपर्णाले आफ्नो दुह्लाको खुट्टा देखेर पहिलेको घटना जो उसले बिसिसकेकी थिई पुनःस्मरण गरेकी छ । “त्यो उसको दुह्लाको खुट्टा हो,गोरो सुलुत्त परेको । तर यो खुट्टाप्रति उसभिन्न करूणा जाग्यो उसलाई अकस्मात पहिलेको जस्तै फेरी रुन मन लाग्यो” (पृ. ११) । अपर्णाले आफ्नो पतिको खुट्टा देख्दा त्यो युवकको स्मृति गर्छे, जो उसको अवचेतनमा रहेको हुन्छ र रुन मन लाग्छ । अवचेतन मनको प्रयोग अपर्णाकी नन्दमा पनि देखा परेको छ । उसकी नन्दले भाउज्यूलाई भगिपाए गराउने सन्दर्भमा आफ्नो बुबा बाहिर जानुपर्छ भन्ने बिसेकी छ तर पछि ज्ञान हुन्छ । “ए बिसेको नन्द कराई बा बाहिर जानुहुन्छ हिडनुस् चाँडो” (पृ. १६) । यस्तै अपर्णाले आफ्नो माइतीबाट मुख हेर्न आएका बखत लुगा लगाउनै बिसिन्छे र सासूको आग्रहपश्चात् वस्तुस्थितिको ज्ञान पाउँछे र कपडा लगाउँछे । “लौ लुगा लगाएर किन ठीक नभएको ?” (पृ. २७) । “ऊ टोह्लाएको टोह्लाये त्यहाँबाट हटी । तर धेरै बेरसम्म लोग्नेप्रति एकतमासको करूणा उसभिन्न व्याप्त भइरह्यो” (पृ. ३३) । यहाँ अपर्णाले आफ्नो देखेबित्तिकै विगतको केही कुरा स्मरण गरेकी छ, जुन उसले बिसिसकेकी हुन्छे । तर लोग्नेको साक्षातकारमा अवचेतन मनको शक्तिले गर्दा पुनः उसले त्यो कुरा स्मरण गर्छे । “लोग्नेको त्यो आँखा ऊ हेर्न सक्दिन” (पृ. ५१) । अपर्णाले लोग्नेको आँखामा त्यस युवकको प्रतिबिम्ब पाउँछे, जुन युवकले ऊसँग समागम गरेको हुन्छ । तर त्यो कुरा अपर्णाको अवचेतनमा गएर बसेको हुन्छ, जुन लोग्नेको आँखा देखेबित्तिकै स्मरणमा आउँछ त्यस युवकको स्मरण अपर्णाले गर्छे । यो अवचेतन मनकै शक्तिका कारण सम्भव भएको हो ।

उपन्यासमा अचेतन मनको गहिरो प्रभाव छ । खासगरी उपन्यासकी केन्द्रीय पात्र अपर्णा अचेतनद्वारा प्रभावित छे र उपन्यासभरि नै उसलाई अचेतनले सताएको छ । पहिले

भएको घटना अपर्णाले अपराधका रूपमा लिन्छे । यही अपराधबोध नै अपर्णाको अचेतनमा दबेको छ । ‘अपराधबोध’ नै अपर्णाको मूल जड तथा अचेतनलाई सक्रिय गराउने तत्त्वका रूपमा उपन्यासभरि फिँजिएको छ (बराल र एटम, २०६६, पृ. १३०) । यसैले उपन्यासभरि नै चेतनलाई प्रभावित पारिरहेको छ । अपर्णाको अचेतनमा युवकले आफ्नो कुमारित्व भंग गरेको घटना कुण्ठाको रूपमा बसेको छ, यसले अपर्णालाई स्वतन्त्र रूपमा सोचन र कार्य गर्न दिएको छैन । यहाँसम्म कि अपर्णालाई यथास्थितिको ज्ञानसमेत हुन दिएको छैन, ऊ यन्त्रवत चलेकी छ । “अपर्णा घरभित्र पसी । त्यस्तै त्यो सहस्य पनि पस्यो जो मुटुभित्र सामसुम थियो” (पृ. ९) । त्यो सामसुम भएको घटना अचेतनमा बसेको घटना हो, जो मौका पाउने बित्तिकै प्रकट हुन्छ र चेतनलाई प्रभावित पार्छ । “मुटुभित्र त्यो रहस्य पनि गुटमुटिएर बसेको छ” (पृ. १०) । त्यो रहस्य अचेतनमा लुकेको अवस्थामा छ । अचेतनकै प्रभावले अपर्णाले सपना र विपनाको भेद पनि छुट्याउन सकेकी छैन । “ऊ सुतेकी छैन व्यूँभेकी छ । तैपनि उसलाई आफू निदाएको जस्तो लागिरहेको थियो” (पृ. १०) । अपर्णालाई अचेतनले प्रभावित पार्दा चेतनले स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न पाएको छैन, त्यसैले उसलाई हरेक विधि कार्यहरू अरूले सम्हाउन परेको छ । उसलाई बिहेका हरेक रीतिरिवाज गर्न नन्दले अह्नाउन परेको छ । “नन्दले उसलाई तानेर उठाउन खोजी” (पृ. १३) । अपर्णाको अचेतनमा कामवृत्ति पनि रहेको छ । त्यसैले उसले लोग्नेसँग सुत्दा तुरुन्त निदाउन नसकी लोग्नेको व्यवहारमा ध्यान दिइरहेकी छ । “अहिले फेरि त्यो लोग्नेमान्छे कोल्टे परेर अर्कैतिर फर्केको अपर्णालाई आभाष भयो” (पृ. १४) । अपर्णालाई अचेतनको यति प्रभाव परेको छ कि ऊ आफ्नै कोठा पनि बिरानो पारामा हेरेर टोह्लाउने गर्छे । “के टोह्लाएर हेरिहनुभएको ? समेलु साथीले भनी कपाल कोर्नुस् चाँडो लौ साँचो कन्तुरको” (पृ. २३) । मनमा रहेको अचेतनले अपर्णालाई स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न नदिई टोह्लाउन लगाएको छ । अपर्णालाई मनभित्र गुम्सिएको कुराले छटपटी गराएको छ । सप्याकेगुंको दिन पनि उसको मनमा दबिएको कुराले उसमा करुणा भाव पैदा भएको छ । त्यही दबिएको कुराले उसको आसु खसालेको छ । “घुम्टो तानेर आफूलाई राम्ररी छोपी र घुम्टोभित्रैबाट आँसु पुछि” (पृ. २५) । अपर्णाको अचेतनमा छोराको इच्छा छ । तर उसले छोरी पाउँछे यसको प्रभाव उसकी जेठानीले छोरा पाएपछि देखापर्छ । जेठानीले छोरा पाउँदा घरका सबै खुसी हुन्छन् । तर अपर्णा खुसी हुन सकेकी छैन किनकि उसमा ईर्ष्या छ । उसको अन्तर्चाहना छोरा हो । “भाउज्यूले नभन्दै छोरा पाई घरभरि रमभ्रम भयो । त्यो रमभ्रमबाट अपर्णाको मन कसै

गरे पनि अलभ्रिगरहेको थियो” (पृ. ५३) । अपर्णा अचेतनबाट प्रभावित हुँदा हिँड्दा खुट्टामा थाल लागेर थाल बजारिएको पनि थाहा पाउदिन यस्ता भुलहरू सामान्य मानिए तापनि यसका कारण भने चेतनलाई अचेतनले प्रभावित पारेको नै हो ।

२. गत्यात्मक पक्ष

अपर्णा उपन्यासमा मनका गत्यात्मक पक्षअन्तर्गत इदम्, अहम् र पराहम्को प्रभावकारी प्रयोग छ । त्यस दृष्टिले अपर्णा उल्लेखनीय पात्र हो । अन्य पात्रमा यसको सामान्य प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अपर्णा उपन्यासकी पात्र अपर्णा, उसको लोग्नेमा इदम्को प्रभाव देखिन्छ । उपन्यासको अन्त्यमा उपन्यास सुरु हुनुभन्दा पहिलेको घटनामा अपर्णालाई इदम्ले प्रभाव पारेको छ र ऊसँग सम्भोग गर्ने युवकमा पनि इदम्को प्रभाव छ । “त्यो आयो भ्यालबाट अनि मलाई होस भएन त्यसले मेटो गालामा गाला जोड्यो । मैले त्यो गाला पन्छाउन खोजे मैले पन्छाउन सकिन” (पृ. ५९) । यसमा त्यस युवकलाई पनि कामवृत्तिको भाँडो इदम्ले कामवृत्तितर प्रवृत्त गरेको छ । त्यसैले उसले भ्यालबाटसमेत छिरेर सम्भोग गरेको छ । त्यस्तै अपर्णालाई पनि इदम्ले कामवृत्तितर प्रेरित गरेको छ । युवकले गाला जोड्दा पनि कुनै प्रतिक्रिया देखाउन नसकेकी अपर्णामा वास्तवमा इदम्को चाहाना पूरा गर्ने तरखरमा छे । अपर्णा बिहेको लागि तयार भएकी छे र बिहे गरी लोग्नेको घरमा गएकी छे । बिहे अर्थात् यौनका लागि नैतिक स्वीकृति । बिहेको लागि तयार हुनु पनि इदम्को प्रभाव हो, यसको सक्रियता हो । यहाँ अपर्णा र उसको लोग्ने दुवै इदम्को चाहानाअनुसार चलेका छन् । “नयाँ दुलही अपर्णा अब अपर्णामात्रै होइन बुहारी, स्वास्नी, भाउज्यू, यस्तै अरू धेरै” (पृ. ९) । अपर्णाले आफ्नो लोग्नेको खुट्टालाई हेरिरही । यो इदम्कै चाहाना हो । “त्यो खुट्टाको पैतालालाई उसले निहारिरही” (पृ. ११) । वैवाहिक जीवनमा अपर्णा र उसको लोग्ने नजिकिँदै गएका छन् । अपर्णाले आफ्नो लोग्नेलाई टाढा राख्न चाहे पनि इदम्ले त्यो गर्न दिएको छैन । परिणामतः उसले लोग्नेलाई नजिकिन दिएको छ । लोग्ने पनि इदम्कै चाहानाले अपर्णातिर आकर्षित हुन्छ । “उसको पतिको हात उसको कुममा पुगिसकेको थियो । उसले कुममा पुगेको हात झड्कारेर हटाउन चाही । तर उसको हात हटेन” (पृ. १४) । उसको लोग्ने बस्दा पनि अपर्णासँगै टाँसिन्छ । “लोग्ने फेरि ऊसँग एकदम टाँसिएको उसलाई लाग्यो र लोग्नेको शरीरबाट निस्केको न्यानोपनलाई उसले महसुस गरी”

(पृ. २५) । बाबुले छोरीलाई भेट्न जाँदा अपर्णा बाबुको माया प्राप्त गर्न चाहान्छे । विवाहपश्चात् बाबुको माया उसको इदम्मा बसेको छ, जसलाई ऊ प्राप्त गर्न चाहान्छे । “ऊ बाबुले थमाएको लुगाले बेहिएर पनि पच्याप्त ममता सँगाल्न सकिरहेकी थिइन । मानौं त्यो ममतालाई ऊ प्राप्त गर्न चाहान्छे” (पृ.ल २९) । अपर्णाले लोग्ने अड्डाबाट आउँदा पनि उसैलाई हेर्छे । लोग्नेले पनि उसलाई देखेबित्तिकै च्याप्ने इच्छा राख्छ । उनीहरूको यस्तो सम्बन्ध इदम्ले नै निर्धारण गरेको हुन्छ । “उसले लोग्नेलाई हेरिरहेकी हुन्छे” (पृ. ३८) । “मानौं ऊ अपर्णालाई च्याप्न खोज्छ । सुत्दा अपर्णा लोग्नेलाई बेस्सरी समाएर सुत्छे । त्यसदिन राती अपर्णाले लोग्नेलाई बेस्सरी समाएकी थिई” (पृ. ४०) । अपर्णाले आफू पहिल्यै बिग्रिसकेको कुरा लोग्नेलाई बताउदा उसको लोग्नेले अपर्णालाई हस्तप्रहार गरेको छ । “लोग्नेले उसलाई कुटिरहेको थियो, पिटिरहेको थियो, लुछिरहेको थियो र कराइरहेको थियो” (पृ. ५९) । यहाँ ऊ आक्रमक देखिन्छ र उसले इदम्को चाहानाअनुसारको व्यवहार देखाएको छ, अपर्णालाई हस्तप्रहार गरेको छ ।

अपर्णा उपन्यासमा अहम्को उत्कृष्ट प्रयोग छ । पूर्वदीप्ति शैलीमा आएको उपन्यास सुरू हुनुभन्दा पहिलेको घटनामा अहम्को उत्कृष्ट भूमिका छ । अपर्णा र युवक दुवैमा इदम्को इच्छा छ, त्यस्तो इदम्को इच्छालाई परिवेशअनुकूल देख्दा अहम्ले इच्छापूर्तिको स्वीकृति दिएको छ । “त्यो आयो भ्यालबाट अनि मलाई होस भएन त्यसले मेरो गालामा गाला जोड्यो । मैले त्यो गाला पन्छाउन खोजे । मैले पन्छाउन सकिन” (पृ. ५९) । वास्तवमा उच्चाहम्का कारण अपर्णाले गाला पन्छाउन त खोजेकी छ तर इदम्को आवश्यकता पनि त्यहाँ देखा परेको छ । यस्तो बेलामा अहम्ले भूमिका खेलेको छ र परिस्थिति अनुकूल देखी इदम्को चाहाना पूर्ति गर्न स्वीकृति दिएको छ । यस बेलामा अहम्ले अपर्णा र युवक दुवैमा भूमिका खेलेको छ । अपर्णालाई बिहेकै समयमा जुठो साट्ने बेलामा चिच्याएर बिहे रोक्न मन लागेको छ । “अपर्णालाई चिच्याएर यो सब रोक्न मन लाग्यो । तर ऊ चिच्याउन सकिन” (पृ. ९२) । अपर्णालाई इदम्ले चिच्याउन प्रेरित गरेको छ । तर अहम्ले वास्तविकताको बोधका कारण परिवेस प्रतिकूल भएका कारण चिच्याउन दिएको छैन परिणामतः ऊ चिच्याउन सकेकी छैन । अपर्णाले आफू बिग्रको कुरा छताछुल्ल पार्न चाहान्छे तर उच्चाहम्ले गर्दा उसमा सामाजिकता र नैतिकताको बोध छ । र यो कुरा भन्नका लागि अहम्ले निषेध गरेको छ ।

अपर्णामा पराहम्को पनि सशक्त प्रयोग छ । उपन्यासको अधिकांश भागमा उपन्यासकी केन्द्रीय पात्र अपर्णामा पराहम्को प्रभाव छ । उपन्यास प्रारम्भभन्दा पहिलेको उपन्यासको खण्डमा युवक कोठाभित्र छिर्दा र गालामा गाला जोड्दा पनि अपर्णामा पराहम्को प्रभाव देखा परेको छ तर इदम्माथि विजय प्राप्त गर्न भने सकेको छैन । “त्यसले मेरो गालामा गाला जोड्यो मैले पन्छाउन खोजे । मैले पन्छाउन सकिन” (पृ. ५९) । यहाँ अपर्णाले जोडिएको गाला पन्छाउन खोज्नु सामाजिकता र नैतिकताको बोध हो । यस्ता विचारहरू पराअहम्मा रहने भएकाले उसको पराअहम्ले सामाजिक मर्यादामा रहन खोजेको तर जित भने इदम्ले प्राप्त गरेको छ । विवाहको विधि चलिरहँदा अपर्णाको इदम्ले चिच्याएर विवाह रोक्न चाहन्छ र मनका कुरा छताछुल्ल पार्न चाहन्छ । तर पराअहम्को प्रभावले नचाहाँदा नचाहाँदै पनि त्यसलाई दमन गर्नुपरेको छ र यन्त्रवत रूपमा सञ्चालित हुन परेको छ । “अपर्णालाई चिच्याएर यो सब रोक्न मन लाग्यो । तर ऊ चिच्याउन सकिन” (पृ. ११) । “सासू राम्ररी चिन सासू स्वर उसको कानमा गुञ्जिरह्यो । उसले त्यसैगरी सुपारी दिई भगिया गरी” (पृ. १२) । यहाँ अपर्णाको इदम्ले अरूनै चाहे पनि सामाजिकताको बोधले विधि पुरा गर्नुपरेको छ । “म त्यो होइन जुन तपाईंले सम्झनुभएको छ” (पृ. १४) । अपर्णाको इदम्ले कुण्ठालाई फुकाउन खोजेको छ । तर उसको पराअहम्मा सामाजिकताको बोध छ र नैतिकताको बोध छ त्यसैले उसले यी सब कुरा लुकाएर राख्छे । “मानौं मुटुभित्र लुकेर रहेको त्यो कुरालाई छताछुल्ल भएर पोखिन दिइन त्यो त्यहाँ छ र त्यस्तै बसेको छ” (पृ. ३०) । “अपर्णाले बितेको कुरालाई बिसर्नुपर्छ । त्यो सपना विपनाको भ्रमल्लकोलाई पनि उसले आउन दिनु हुँदैन” (पृ. ३५) । अपर्णाले वास्तविकताको ज्ञानले गर्दा र नैतिकताको बोधले गर्दा त्यो बिसर्नुपर्ने बाध्यता छ । “कतै उसको त्यो गोप्य रहस्यलाई आमाको आँखाले सुम्सुम्याएको त छैन ?” (पृ. ४४) भन्ने उसलाई लागिरहन्छ । अपर्णा समय समयमा त्यो रहस्यलाई कसैले थाहा नपाओस्, आफ्नो मनलाई कसैले नपकडोस् भन्ने कुरामा सतर्क छे ।

यसरी अपर्णाका विभिन्न क्रियाकलापमा इदम्, अहम् र पराहम्को प्रयोग गरिएको छ ।

२.३.२ मूल प्रवृत्ति

अपर्णांमा मूल प्रवृत्तिको प्रयोग गरिएको छ । अपर्णा उपन्यासका पात्रहरू अपर्णा, युवक, उसको लोग्नेजस्ता पात्रहरूद्वारा मूल प्रवृत्तिको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा यी पात्रहरूकै माध्यमबाट जीवन मूल प्रवृत्ति र मृत्यू-मूल प्रवृत्तिको प्रयोग गरिएको छ ।

अपर्णा उपन्यासकी पात्र अपर्णा, उसको लोग्ने, उसकी नन्द, युवकका माध्यमबाट जीवनमूल प्रवृत्तिको प्रयोग गरिएको छ । अपर्णाको स्मृतिमा रहेको उपन्यास पूर्वको घटनामा जीवन-मूल प्रवृत्तिको राम्रो प्रयोग छ । उक्त घटनामा युवकले अपर्णासँग गाला जोडेको छ । अपर्णाले पनि त्यो गाला पन्छाउन चाहे पनि पन्छाउन सकेकी छैन । “त्यसले मेरो गालामा गाला जोड्यो । मैले पन्छाउन खोजे मैले पन्छाउन सकिन” (पृ. ५९) । यहाँ त्यस युवक जीवन-मूल प्रवृत्तिको यौनेच्छाबाट प्रचालित छ । त्यस्तै अपर्णा पनि त्यसै यौनेच्छाबाट प्रचालित देखिन्छे । त्यसैले नै उसले गाला जोड्दा गाला हटाउन चाहे पनि हटाउन भने सकेकी छैन । उपन्यासमा अपर्णाले बिहे गरेर उसको लोग्नेको गृहप्रवेश गरेकी छ । “रातो बनारसी दुपट्टाको र साडीले गुटमुट्टिएकी अपर्णा घरभित्र पसी” (पृ. ९) । अपर्णा बिहे गरी लोग्नेको घर गएको छ । बिहेमा रुचि लिनु, बिहे गर्नु जीवन-मूल प्रवृत्तिकै परिणाम हो । मान्छे सामाजिक प्राणी हो । ऊ समाजमै सामाजिक नियमको पालना गरेर बाँच्न चाहन्छ । यस्तै प्रवृत्ति अपर्णांमा पनि देखा परेको छ । उसले समाजको रीतिस्थिति र परम्परा स्वीकार गरेकी छ र बिहेका सम्पूर्ण विधि पूरा गरेकी छ । अपर्णाको लोग्नेमा पनि यौनेच्छा प्रवल देखापर्छ । “लोग्ने फेरि टास्सिएको उसलाई लाग्यो” (पृ. २५) । अपर्णा बाबुलाई मायाँ गर्छे । त्यसैले बाबुले दिएको लुगा लगाएर पनि बाबुको पर्याप्त ममता सँगालन सकेकी छैन । “तर ऊ बाबुले थमाएको लुगाले बेहिएर पनि पर्याप्त ममता सँगाल्न सकिरहेकी थिइन” (पृ. २९) । यहाँ हेर्दा अपर्णांमा बाबुप्रति मायाँ देखापर्छ । फ्रायडले यस्तो परिवार तथा कोही नातेदार प्रतिको मायाँ, प्रेमलाई जीवन-मूल प्रवृत्तिकै कारण भएको मान्दछन् । अपर्णांमा सन्तान उत्पादनको चाहाना छ । उसमा वंश वृद्धिको चेत छ । त्यसैले ऊ आमा हुँदा रमाएकी छ र जिएकी छ । “अपर्णा आमा हुने भएकी छ । उसको वासतविकता आफू उसको हुनुमा समाएको छ । उसको हुनुभित्र लुकेको छ । ऊ जिएकी छ” (पृ. ४२) आमा हुनुमा रमाउनु र जिउनु जीवन-मूल प्रवृत्तिकै कारण भएको हो । जीवन-मूल प्रवृत्तिले व्यक्तिलाई दुःखबाट हट्न र छुटकारा पाउन प्रेरित गर्छ । त्यस्तै अपर्णा त्यसैतिर अभिप्रेरित छे । उसले मनमा रहेको गाँठो परेको कुरा हरेक समयमा फुकाउन खोजेकी छ र अन्तमा

लोग्नेलाई त्यो कुरा भनेकी छ । उसमा मृत्युमुखी नभएर जीवनमुखी मूल प्रवृत्ति चाहिँ जीवितै छ (लुइटेल्, २०६९, पृ. १५६) यो जीवन बाँच्ने प्रेरणाले नै उसलाई दुःखबाट छुटकारा पाउन मद्दत गरेको छ ।

अपर्णामा जीवन-मूल प्रवृत्तिका साथसाथै मृत्यु-मूल प्रवृत्तिको पनि प्रयोग गरिएको छ । अपर्णाले आफ्नो मनभित्र रहेको कुरालाई आफैभित्र राखिरहन्छे त्यो गाँठोको रूपमा मनमै रहन्छ । त्यो अपर्णा जता गयो उतै जान्छ यसरी अपर्णाले मनमा गाठो राखेर आफैलाई दुःख दिन्छे पीडा दिन्छे । “मानौँ ऊ त्यहाँ छातिभित्र लुकेर बसेको त्यो कुरा सम्हालेर राखेकी छ” (पृ. ३०) । अपर्णामा रूने प्रवृत्ति पनि देखा पर्छ । ऊ स्थितिलाई काबुमा राख्न नसकी रुन्छे “उसको आँखामा आँसु छचल्कियो” (पृ. १६) । अपर्णा उपन्यासभरि नै चिन्ता र भयले ग्रस्त छे । हरेक क्रियाकलापमा उसलाई मानसिक कुण्ठाले चिन्ताग्रस्त बनाएको छ । यसरी अपर्णामा दुःख चिन्ता भय जस्ता मृत्यु-मूल प्रवृत्तिको प्रयोग गरिएको छ ।

२.३.३ मानसिक अन्तर्द्वन्द्व

अपर्णा उपन्यासमा अन्तर्द्वन्द्वको प्रयोग छ । यसमा उपन्यासकी केन्द्रीय पात्र अपर्णामा द्वन्द्वको सबल प्रयोग गरिएको छ । यसमा खास गरी मूल प्रवृत्ति र मनका विभिन्न पक्षविचको द्वन्द्व सशक्त रूपमा गरिएको छ ।

उपन्यासमा केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गरेकी अपर्णामा जीवन जिउने र जीवनदेखि विमुख हुने दुवै प्रवृत्ति रहेको छ । अपर्णालाई जीवन जिउनका लागि लिविडो, इदम् तथा मातृत्वले प्रमुख भूमिका खेलेको छ भने अनैतिक तरिकाले लिविडोको तृप्तिले अपर्णामा मानसिक कुण्ठाको रूप लिएको छ । यही कुरा प्रस्फुटित गर्न नपाउँदा उसमा नैराश्य, चिन्ताजस्ता भावको सिर्जना गरेको छ । उपन्यासको अन्त्यसम्मै अपर्णा कतै जीवन जिउने आशाद्वारा सञ्चालित छे भने कतै निराशाबाट ग्रसित छे । यसरी उपन्यासभरि नै उसमा कहिले जीवन जिउने आशाको हावी भएको छ भने कहिले जीवनबाट विमुख हुने निराशाको हावी भएको छ । यसरी उसमा उपन्यासभरि नै मानसिक द्वन्द्वको अवस्था देखापर्छ ।

अपर्णामा जीवन जिउनका लागि लिविडोले मुख्य भूमिका खेलेको छ । उसमा लिविडोअन्तर्गत यौनेच्छा प्रबल रहेको छ । “त्यसले मेरो गालामा गाला जोड्यो मैले त्यो गाला पन्छाउन खोजे । मैले पन्छाउन सकिन” (पृ. ५९) । यहाँ गाला पन्छाउन नसक्नुमा

जीवन बाँचका लागि चाहिने यौनाकांक्षा प्रवल देखापर्छ । यसले तत्कालीन क्षणमा निराशाको लक्षणलाई देखापर्न दिएको छैन । यही लिविडोकै प्रधानताले अपर्णाको मनमा त्यस्तो विचार आउन पाएको छैन । अपर्णाले मनमा कुरा गाँठो पारेर पनि विवाहको लागि तयार हुनु, विवाह गर्नुजस्ता क्रियाकलाप बाँचका लागि गर्ने प्रयास हो । ऊ बाँच चाहन्छे । “नयाँ दुलही अपर्णा अब अपर्णामात्रै होइन । बुहारी, स्वास्नी, भउज्यू यस्तै अरू धेरै” (पृ. ९) । अपर्णाको मनमा केही कुरा गाँठो परेको छ । यही गाँठो परेको कुरा फुकाउन नपाउँदा उसलाई दुःख, निराशा, हीनतातर्फ डोच्याएको छ । मनमा कुण्ठा बोकेकाले ऊ बेलाबेलामा रून चाहन्छे । “त्यस्तै घाँटीमा केही चिज अड्केको उसलाई लाग्यो । उसको आँखामा आँसु छचल्कियो” (पृ. १६) । अपर्णाको आखामा आँसु आउँछ । यहाँ अपर्णाको लिविडो जीवन जिउने आशातिर प्रवृत्त हुँदाहुँदै पनि उसमा अन्तर्निहित मानसिक कुण्ठाले उसलाई पीडा, दुःख र आँसु दिलाउँछ । यसरी जीवन-मूल प्रवृत्तिले प्रमुख भूमिका खेल्दाखेल्दै मृत्यु-मूल प्रवृत्तिले त्यसको हस्तक्षेप गर्दै उसलाई दुःखतर्फ डोच्याउँछ । अपर्णामा घरायसी काम गर्दा समेत गर्ने कि नगर्ने भन्ने मानसिक द्वन्द्वको अवस्था देखापर्छ । “तैपनि उसले अठोट गर्न सकिन बढार्ने कि नबढार्ने” (पृ. १७) । अपर्णालाई मनमा गाँठो परेको कुराले बाँधे पनि सामाजिकता र नैतिकताको बोधले परिवेष्टित गरेको छ । किनकि उसलाई जिउनु छ । कुण्ठाले उसलाई नैराश्र्यतिर डोच्याए पनि उसलाई जिउनु छ । त्यसैले त्यस्तो मृत्युमुखी प्रवृत्तिलाई जीवनमुखी प्रवृत्तिले ऊ जित्न सङ्घर्षरत छे । त्यसैले उसले त्यस्तो गाँठो फुकाउने प्रयास गरिरहेकी छ । ऊ जिउनलाई मनको त्यस्तो तापलाई छताछुल्ल खोल्न चाहन्छे र यसको लागि प्रयास पनि गर्छे । “उसले चिच्याउन खोजी म त्यो होइन जुन तपाईंले सम्झनुभएको छ तर उसको स्वर खुलेन” (पृ. १४) यहाँ उसमा निराशालाई जित्न जीवन-मूल प्रवृत्तिले प्रयास गरेको छ तर जित्न भने सकेको छैन, जसले कुण्ठा कुण्ठामै सीमित हुन गई चिन्ता नै हावी भएको छ । कुण्ठा खोलेर स्वतन्त्र हुन चाहनु पनि जीवन जिउन चाहने अभिलाशा हो । अपर्णा भगवान्लाई मान्न पनि चाहन्छे र त्यसबाट विमुख हुन पनि चाहन्छे । “अचानक उसलाई थचक्क बसेर आर्त याचना गर्न मन लाग्यो तर उसको हात प्रार्थना गर्न उठेन” (पृ. १७) । अपर्णामा नैतिकताको बोधले भगवान् मान्ने इच्छा पनि छ र हीनताले निराशा पनि उत्पन्न गरेको छ । त्यसैले भगवान् मान्ने कि नमान्ने द्विविधा उसमा देखिन्छ ।

अपर्णामा सन्तान जन्माउने चाहना छ । अचेतनबाट ऊ आमा बन्न चाहन्छे । उसमा प्रजननको प्रवृत्ति अन्तर्निहित छ । अपर्णा आमा हुने भएकी छे । “उसको वास्तविकता आफू उसको हुनुमा समाएको छ, उसको हुनुभित्र लुकेको छ । ऊ जिएकी छ” (पृ. ४२) । जीवन-मूल प्रवृत्तिअन्तर्गतको जीवन जिउने चाहना अपर्णामा छ । उसमा बाह्य रूपमा नदेखिए पनि सन्तान जन्माउने चाहना अन्तर्निहित छ । त्यसैले त ऊ आमा बन्दा जिएकी छ, रमाएकी छ, जसले गर्दा उसमा भएको दुःख, नैराश्य हीनतालाई केही पर पन्छाएमको छ र बिसाएको छ । अपर्णालाई मानसिक कुण्ठाले गर्दा विकृति ल्याइसकेको छ । उसलाई बाँच्न गाह्रो भइसकेको छ ।

अपर्णामा कुण्ठा फुकाउने या नफुकाउने भन्ने द्विविधा उपन्यासको अन्त्यसम्मै देखापर्छ । मनको कुरा खोल्ने र नखोल्ने द्वन्द्वमा ऊ विक्षिप्तभै हुन्छे (बराल र एटम, २०६६, पृ. १३०) । उपन्यासको प्रारम्भदेखि नै ऊ मानसिक कुण्ठा खोल्न चाहन्छे र निराशाबाट मुक्त हुन चाहन्छे । तर उसलाई नैतिकताको बोधले त्यो गर्न दियको छैन । जसकारण निराशा, चिन्ता, र बाँच्ने चाहनाको द्वन्द्वबाट ऊ ग्रसित छे । उपन्यासको अन्ततिर मानसिक द्वन्द्वले चरम रूप लिँदा उसलाई बाँच्न नै गाह्रो हुने स्थितिमा पुऱ्याउँछ । यस्तो अवस्थामा आफूभित्र भएको जीवन जिउने चाहाले जित्छ र उसलाई मानसिक कुण्ठा फुकाउन र स्वच्छ रूपमा जिउन प्रेरित गर्छ । “हो म विग्रिसकेको थिए । म तपाईंसँग बिहे गर्नु अघि नै विग्रिसकेको थिए” (पृ. ५८) । अपर्णाले वर्षौंदेखि मनमा रहेको कुण्ठा फुकाउँछे । यहाँसम्म अपर्णामा आशा र निराशाको द्वन्द्व प्रवलरूपमा देखापर्छ । उसमा कहिले कुण्ठा फुकाएर स्वच्छन्द रूपमा बाँच्ने चाह देखापर्छ भने कहिले निराशाको वृत्तिले जिती उसमा दुःख, भय, चिन्ता बढेको देखापर्छ ।

अपर्णाको लोग्नेमा पनि जीवन-मूल प्रवृत्तिको सफल प्रयोग गरिएको छ । अपर्णाको लोग्ने जीवन-मूल प्रवृत्तिअन्तर्गत खासगरी लिविडोद्वारा प्रेरित छ । उसले कामवृत्तिकै कारण अपर्णासँग बिहे गरेको छ । यही लिविडोकै कारण ऊ अपर्णासँग नजिकिन चाहन्छ । “उसको पतिको हात उसको कुममा पुगिसकेको थियो” (पृ. १४) । कामवृत्तिले डोऱ्याएको अपर्णाको लोग्ने शारीरिक आवश्यकता पूरा गर्न अपर्णासँग नजिकिन खोजेको छ । अपर्णाको लोग्नेमा मृत्यु-मूल प्रवृत्ति भन्दा पनि जीवन-मूल प्रवृत्ति सतहमा देखा परेको छ । जसले मृत्यु-मूल प्रवृत्तिलाई दबाएर माथि आउन दिएको छैन ।

अपर्णा उपन्यासमा इदम् र पराहम्को द्वन्द्वको प्रभावकारी प्रयोग छ । उपन्यासमा पात्रहरू खासगरी अपर्णा, उसको लोग्ने, उसकी सासूमा मनका तहगत द्वन्द्वको प्रयोग देखिन्छ । यसरी निष्पन्न द्वन्द्वको समाधान गर्नमा अहम्को मुख्य भूमिका रहेको भेटिन्छ । अहम्को माध्यमबाट अपर्णाले आफ्नो इच्छाहरू देखाएकी छे, भने फेरि उच्चअहम्को बोधले गर्दा ऊ सामाजिकता र नैतिकतामा रहन चाहेकी छे ।

उपन्यासको अन्त्यमा दिएको उपन्यास सुरू हुनुभन्दा पहिलेको घटनामा अपर्णामा इदम् र पराहम्को गहिरो द्वन्द्व देखिन्छ । यसमा अपर्णासँग गाला जोड्ने युवकमा पनि अद्यअहम्को गहिरो प्रभाव रहेको छ । तत्कालीन समयमा युवक भ्यालबाट छिर्ने क्रममा अपर्णामा पराहम्को बोध पनि छ र इदम्को आवश्यकता पनि छ । “त्यो आयो भ्यालबाट अनि मलाई होस भएन त्यसले मेरो गालामा गाला जोड्यो । मैले पन्छ्याउन सकिन” (पृ. ५९) । यसमा अपर्णामा इदम्को चाहना अन्तर्निहित देखिन्छ । त्यसैले ऊ सम्भोग गर्न चाहन्छे तर सामाजिकता र नैतिकताले गर्दा ऊ बिहेअगाडि सम्भोग गर्न हुँदैन भन्ने सामाजिक मान्यतामा आधारित देखिन्छे । यस्तो बेलामा नैतिकताको पक्ष लिने वा शारीरिक आवश्यकता पूर्ति गर्ने भन्ने द्वन्द्वमा ऊ देखापर्छे । त्यसैले उसको शारीरिक आवश्यकता यौन भए पनि नैतिक मान्यताअनुसार त्यसलाई पन्छ्याउन खोजेकी छ । यस्तो बेलामा ऊभित्र द्वन्द्वको रूप देखापर्छे । यस समयमा ऊभित्रको अहम्ले जिती पराअहम्ललाई दबाएको छ र यौनको लागि उसले मौन स्वीकृति दिएकी छ । त्यस्तै युवकमा अद्यअहम्को गहिरो प्रभाव यहाँ देखिन्छ । युवकमा यौन तीव्रताले सामाजिकता र नैतिकतालाई छोपेको छ । उसलाई यस्तो गर्नमा अहम्ले पूर्णतः साथ दिएको छ । वातावरणको एकान्तता र अपर्णाको मौन स्वीकृतिले गर्दा अहम्ले इदम्को पूर्ण साथ दिएको छ ।

यहाँ अपर्णालाई इदम्ले कामवृत्तितर प्रवृत्त गरेको छ । कामवृत्तिकै प्रभावका कारण अपर्णा बिहे गर्नका लागि तयार भएकी छे । एक प्रकारले बिहे भन्नु नै नैतिक रूपमा यौनका लागि नैतिक स्वीकृति दिनु हो । यहाँ अपर्णा बिहेको लागि तयार भई बिहे गर्दछे । यहाँ अपर्णा कामवृत्तिको भाँडोले प्रेरित गरी त्यसतर्फ चलेकी छ । त्यस साथसाथै अपर्णामा सामाजिकताको बोध पनि छ ।

अपर्णाले युवकसँग गाला जोडेपछि सामाजिकता र नैतिकताको बोधले गर्दा बिहे अगाडि नै सम्भोग राख्नु असामाजिक र अनैतिक ठहर्‍याएकी छ । जुन कुरा न कसैलाई भन्न सक्छे न लोग्नेलाई भन्न सक्छे । त्यसैले यस्तो कुरा अपर्णाको अचेतनमा दबेर बसेको

छ । उसले दैनिक क्रियाकलाप गर्दा स्वच्छ मनस्थितिमा गर्न सकेकी छैन । उपन्यासभरि नै अपर्णाको अचेतनमा त्यस्तो कुरा बसी प्रभावित पारेको छ । चेतनको कार्यमा अचेतनले बाधा पारेको छ । यसैले नै अपर्णाको पराअहम्लाई कार्य गर्न समेत बाधा पुऱ्याएको छ । ऊ यन्त्रवत चलेकी छे । “अपर्णा घरभित्र पसी । त्यस्तै त्यो रहस्य पनि पस्यो, जुन मुटुभित्र सामसुम थियो” (पृ. १) । त्यो सामसुम घटना अचेतनमा दबेको घटना हो । जुन पराहम्को इच्छाविपरीतको छ । जसले हरेक कार्य गर्दा मनमा खेल्न गई चेतन मनलाई गहिरो प्रभाव पारेको छ । त्यस्तै अचेतनकै प्रभावले अपर्णाले सपना र विपनाको भेद पनि छुट्याउन सकेकी छैन । “ऊ सुतेकी छैन ब्यूँभेकी छ । तैपनि उसलाई आफू निदाएको जस्तो लागिरहेको थियो” (पृ. १०) । अपर्णामा पराहम्को बोधले उसको चेतन मनमा अपराध बोध छ । त्यसैले उसको अचेतनमा दबेको कुराले चेतनको क्रियाकलापमा बाधा पुऱ्याइरहेको छ । यसले गर्दा नै उसलाई हरेक कार्यहरू अरूले सम्झाउनुपरेको छ । “नन्दले उसलाई तानेर उसलाई उठाउन खोजी” (पृ. १३) । पराअहम्मा ठेस पुगेका कारण ऊ अन्तर्मनमै हराउँछे त्यसकारण वस्तुस्थिको ज्ञान समेत उकले पाउँदिन ।

विवाहपश्चात् अपर्णामा बाबुको प्रेम अचेतनमा गएर बसेको छ । यसलाई ऊ प्राप्त गर्न चाहन्छे तर यथार्थको बोधले ऊ बाबुबाट छुट्टिएर बस्न बाध्य छे । “ऊ बाबुले थमाएको लुगाले बेहिएर पनि पऱ्याप्त ममता सँगाल्न सकिरहेकी थिइन । मानौ त्यो ममतालाई ऊ प्राप्त गर्न चाहन्छे” (पृ. २९) । अपर्णाले लोग्ने अफिसबाट आउँदा पनि उसैलाई हेर्छे । लोग्नेले पनि उसलाई च्याप्ने इच्छा राख्छ । उनीहरूको यस्तो व्यवहार अचेतनमा दबेर बसेको इदम्ले नै निर्धारण गरेको हुन्छ । “उसले लोग्नेलाई हेरिरहेकी हुन्छे” (पृ. ३८) । “मानौ ऊ अपर्णालाई अङ्गालेर च्याप्न खोज्छ” (पृ. ३८) । यसरी अचेतनमा दबेको इदम्लेको चाहानाले एक-अर्कालाई आकर्षण गरे तापनि चेतनमा रहेको सामाजिकता र नैतिकताले गर्दा उनीहरू संयमित हुन बाध्य छन् । अपर्णाले आफ्नो मनमा दबेको कुरा लोग्नेलाई वताउन चाहे पनि चेतन मनको कारण वास्तविकताको बोधले यो भन्नु उचित छैन भन्ने बुझी त्यो भन्न दिएको छैन । उसमा रोक्ने र भन्नेको तीव्र सङ्घर्ष देखापर्छ ।

अपर्णाले वास्तविकताको बोधले गर्दा त्यो विर्सनुपर्ने बाध्यता छ । आमाको आँखाले आफ्नो मनको कुरा नियालिरहेको छ कि भनी अपर्णामा त्रास उत्पन्न हुन्छ । अपर्णा समय समयमा त्यो रहस्यलाई कसैले थाहा नपओस्, आफ्नो मनलाई कसैले नपकडोस् भन्ने

कुरामा सतर्क छे । यसरी उसमा यस्तो कुरा फुकाउने इच्छा पनि छ र कसैले थाहा नपाउने गरी लुकाउने इच्छा पनि छ । यसरी ऊसमा लुकाउने र फुकाउने सङ्घर्ष व्यापक रहेको छ ।

२.३.४ मनोरचना

अपर्णा उपन्यासमा मनोरचनाको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा मानसिक समस्याले ग्रसित पात्र अपर्णा हो । उसैले मानसिक समस्याबाट हुनसक्ने मनोविकृति वा मानसिक रूपमा हुने विच्छिन्नताबाट बच्न अनेक प्रकारको मनोरचनाको प्रयोग गरेकी छ । यसरी उसले आफूलाई विच्छिन्न हुनबाट बचाएकी छ । अपर्णाले मनोविकृतिबाट बच्न दमनको सहारा लिएकी छ । उसले युवले गाला जोडेको विषय सामाजिक मर्यादाका कारण अरूसँग भन्न नसकेपछि आफूभित्रै दमित रूपमा राखेकी छ । त्यो त्यहीँ त्यहीँ जान्छ, जहाँ जहाँ अपर्णा जान्छे । “रातो वनारसी दुपट्टाको खास्टो र साडीले गुटमुटिएकी अपर्णा घरभित्र पसी । त्यस्तै त्यो रहस्य पनि पस्यो जुन मुटुभित्र सामसुम थियो” (पृ. ९) । यहाँ अपर्णाले बाहिरी रूपमा प्रकट गर्न नसकेको रहस्य मुटुभित्र दमित रूपमा सामसुम राखेकी छे । त्यस्तै उसले बाबुलाई छोड्न चाहँदैन बाबुको हात समाइरहन चाहन्छे । तर बाबुको हात अपराधीको हातभैँ फुस्केपछि, माइतिघर छोडेपछि त्यस भाव वा इच्छालाई दमित रूपमा राखेकी छे । “विदाईको बखतमा बाबुलाई सुपारी दिँदा बाबुको हात उसले नछोडूँभैँ समाइराखेकी थिई” (पृ. ९) । उसले बाबुको सामीप्यताको इच्छा दमित गरेर राखेकी छ, जसले गर्दा उसले पछि जेठानीको छोरा जन्मदा ईर्ष्याको भाव राखेकी छ । अपर्णाले आफू नराम्रो भएको, जेठानीभन्दा कमजोर भएको भावलाई दबाएर राखेकी छ । यसलाई उसले बाहिरी रूपमा प्रकट हुन दिएकी छैन । “उसले आफसेआफ निश्वास खिची फेरि, हो, ऊ भाउज्यूजति राम्री छैन” (पृ.३३) ।

अपर्णा उपन्यासमा अपर्णा मनोग्रन्थिले ग्रसित छे । उसले यो अवस्थाबाट मुक्ति पाउनका लागि प्रतिगमनको प्रयोग गर्दछे । उपन्यासको सुरुआतमै अपर्णालाई उसको बाबुले विदाई गर्दा बाबुको हात समाएकी छे र त्यो हात नछोडूँजस्तो महसुस गर्दछे । “विदाइको बखतमा बाबुलाई सुपारि दिँदा बाबुको हात उसले समाएकी थिई र त्यो हात कहिल्यै नछोडूँभैँ समाइराखेकी थिई” (पृ. ९) । अपर्णा परिपक्व युवती हो । ऊ बिहे गर्ने अवस्थामै पुगेकी छे । ऊ मानसिक समस्याले प्रभावित पनि छे । यसबाट क्षणिक रूपमै भए पनि छुटकारा पाउनका लागि बच्चाले जस्तो बाबुको हात समाएकी छे र त्यो नछोडूँभैँ

उसलाई लागेको छ । बाबुको हात समाउने बाल्य प्रवृत्ति हो, जुन अपर्णाले देखाएकी छे । अपर्णा आफ्नी छोरीसँग खेलै छे, रमाउँदै छे । “ऊ खाली छोरीलाई काखमा राख्थी, छोरीको हात समाउँथी, खेलिरहेको दुवै खुट्टालाई एक आपसमा जोड्थी त्यसलाई म्वाई खन्थी” (पृ. ५०) । यस्तो क्रियाकलाप अपर्णाको बालापनतिरको प्रतिगमन हो, जसले उसलाई मानसिक समस्या शान्त पार्न मद्दत पुऱ्याएको छ ।

अपर्णा उपन्यासकी पात्र अपर्णा मानसिक समस्याले ग्रसित पात्र हो । उसले कैयौं इच्छा राख्दा पनि मानसिक समस्या समाधान गर्न सकेकी छैन । उपन्यासको अन्त्यमा यस्तो समस्या उसको शारीरिक कमजोरीका रूपमा रूपान्तरण भएको छ । “उसलाई सुस्तरी सुस्तरी कपाल दुखेको पनि थियो” (पृ. ५७) । यसरी उसको मानसिक समस्या टाउको दुखाईमा रूपान्तरण भएको छ ।

उपन्याससमा अपर्णाले आफू अपवित्र हुनुमा युवकमा जवरजस्ती करणीको आरोप गर्दछे । युवकसँग गाला जोड्नु अपर्णाको इदम्को चाहाना भए पनि त्यसको दोष युवकलाई दिएकी छ । “अपर्णा भनिरहेकी थिई - त्यो आयो भ्यालवाट अनि मलाई होस भएन । त्यसले मेरो गालामा गाला जोड्यो । मैले त्यो गाला पन्छाउन खोजे मैले पन्छाउन सकिन” (पृ. ५९) । यहाँ अपर्णाले आफू अपवित्र हुनुमा दोष चाहिँ त्यस युवकलाई दिएकी छ ।

उपन्यासमा अपर्णाले संवेगको स्थानान्तरण गर्दछे । अपर्णालाई जेठानी आफूभन्दा राम्री लागेको छ । त्यसले उसमा हीनताको भाव सिर्जना गरेको छ । त्यस्तो हीनताको भाव क्षतिपूर्तीको लागि रिसको माध्यम रोजेको छ । ऊ जेठानीलाई रिस पोख्न नसकी त्यसको स्थानान्तरण दाउरामा गरेकी छ र नबलेको बहानामा दाउरा बजारेर जेठानीमाथिको रिस पोखेकी छ । यसरी दाउरामा रिस पोखेर उसले जेठानीमाथिको रिस शान्त गरेकी छ । यसरी अपर्णामा विविध किसिमले मनोरचनाको प्रयोग गरिएको छ ।

२.३.५ मनोलैङ्गिक उत्पत्तिको अवस्था

अपर्णा उपन्यासमा आत्मपीडक, परपीडक ग्रन्थि तथा मातृरति ग्रन्थिको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासका पात्रहरू मुख्य रूपमा अपर्णा, उसको लोग्ने, उसकी सासू, युवकमा विभिन्न किसिमले आत्मपीडक र परपीडक ग्रन्थिको प्रयोग छ । यी सबै शैशविक प्रवृत्ति हुन् ।

अपर्णा मा भिनो रूपमा आत्मपीडक प्रवृत्तिको प्रयोग भएको छ । युवकले गाला जोड्दा त्यसप्रति प्रतिकार गर्न नसक्नु र त्यसैमा आनन्द प्राप्त गर्नु आफैलाई दुःख दिने प्रवृत्तिको असर हो । आफ्नो मनमा गुम्सिएको कुरा अरूलाई भन्न नसक्नु, आफैमा कुण्ठित गर्नु र आफूले आफैलाई दुःख दिनेजस्ता प्रवृत्ति अपर्णामा देखापर्छ । अपर्णाले गाला जोडेको कुण्ठा मनभित्रै कुण्ठका रूपमा राखेकी छ । त्यसले उसलाई पीडा, दुःख दिएको छ तर अपर्णाले कसैलाई नभनी आफैमा दबाएकी छ । “अपर्णालाई चिच्याएर यो सब रोकन मन लाग्यो तर ऊ चिच्याउन सकिन” (पृ. ११) चिच्याउन नसक्नु र मनभित्रै गुम्स्याएर राख्नु पनि कारण छ र त्यो कारण पीडामा आनन्द लिन सक्नु हो । अपर्णा लोग्नेबाट गाली खान चाहन्छे । उसले पीडा देओस् भन्ने चाहन्छे । “केही कुरा बिसेको सम्भन खोजेभैँ एकछिन त्यसै उभिइरहन्छे र बाहिर निस्कन्छे” (पृ. ३८) । अपर्णामा पतिले गाली गरोस्, दुःख देओस् भन्ने चाहन्छे । उसले पतिको शोषणबाट क्षतिकपूर्तिको आशा गर्दछे । यहाँ क्षतिपूर्तिको मार्ग पनि पीडा नै रोजेकी छे ।

अपर्णा उपन्यासमा परपीडक प्रवृत्तिको प्रसस्त प्रयोग छ । उपन्यासको केन्द्रीय पात्र अपर्णा, उसको लोग्ने, उसकी सासू, युवकमा परपीडक प्रवृत्ति देखापर्छ । यसै प्रवृत्तिको प्रभावले यी पात्रहरू अरूलाई दुःख दिने, त्यसको दुःख हेरेर रमाउने व्यवहार देखाउछन् ।

अपर्णा जेठानीको दुःख हेरेर रमाउने गर्छे । जेठानी गर्भवती हुँदा उसलाई काममा नसघाएर र काम गर्दा उसलाई दुःख भएको हेरेर रमाउँछे । “भाउज्यू भनिरहेकी थिई, लौ न यो गाग्रो तल लगिदेऊ, गह्रूङ्गो छ, मैले बोक्न हुँदैन । अपर्णा सुनेको नसुन्यै गरी खुर्मुँरिएर भन्याड ओर्ली” (पृ. ४६-४७) । “भाउज्यूको रूप अर्कै भएको उसलाई लाग्यो कुरूप । उसले त्यो नहेर्न आँखा चिम्ली तर तुरुन्तै आँखा खोली, मानौ त्यो हेर्न उसलाई मज्जा हुन्छ, त्यही हेर्न” (पृ. ४८) । अपर्णालाई जेठानीको कमजोरी हेर्न मजा हुन्छ । युवकमा पनि परपीडको प्रवृत्ति छ । ऊ अरूलाई पीडा दिएर आफू रमाउँछ । त्यसैले ऊ अनुमतिबिना अर्काको घरमा प्रवेश गर्ने, अनुमतिबिनै परस्त्रीलाई भोग गर्ने प्रवृत्तिको छ । “त्यो आयो भ्यालबाट, अनि मलाई होस भएन त्यसले मेरो गालामा गाला जोड्यो” (पृ. ५९) । परपीडक प्रवृत्तिको प्रभाव केही मात्रामा अपर्णाको लोग्नेमा पनि देखापर्छ । अपर्णाले आफ्नो कुण्ठा फुकाउँदा हस्तप्रहार गरेको छ । “ठीक त्यही क्षण उसले लोग्नेको हस्तप्रहार प्राप्त गरी” (पृ. ५९) । यहाँ अपर्णाको लोग्नेमा परपीडक प्रवृत्ति देखापर्छ ।

अपर्णा पितृरति ग्रन्थको प्रयोग गरिएको उपन्यास हो । उपन्यासकी केन्द्रीय चरित्र अपर्णा बाबुबाट नजिक रहन चाहन्थे । ऊ बाबुबाट छुट्टिन चाहँदैन । यसबाट उसमा पितृरति ग्रन्थको प्रयोग देख्न सकिन्छ ।

उपन्यासमा अपर्णाको बाबुप्रतिको आकर्षण विवाहको विधि पूरा गर्ने बखतमा देखापर्छ । “विदाइको बखतमा बाबुलाई सुपारी दिँदा बाबुको हात उसले समाइकी थिई र त्यो हात उसले कहिल्यै नछोडूँभैँ समाइराखेकी थिई” (पृ. ९) । यहाँ बाबुप्रति अपर्णाको लगाव देखापर्छ । ऊ बाबुलाई त्याग्न चाहँदैन । ऊ बाबुलाई समीप राख्न चाहन्थे । त्यसैले बाबुको हात नछोडूँभैँ समाइराखेकी छ । अपर्णाले विवाहको विधि सबैसँग पूरा गरे पनि स्मरण भन्ने बाबुसँगको गर्दछे । “विदाइको अन्तिममा बाबुलाई सुपारी दिएको र बाबुको हार अनन्त कालसम्म नछोडूँजस्तो गरेर समाएको सपना होइन, विपना हो” (पृ. १०) । अपर्णाले यहाँ सपना र विपनाको भ्रममा पनि बाबुलाई स्मरण गर्दछे । ऊ बाबुलाई प्राप्त गर्न चाहन्थे । बाबुबाट छुट्टिन चाहँदैन । उपन्यासमा बिहेकै एक विधिमा बाबुले दिएको कपडा लगाउँदा पनि पर्याप्त ममता प्राप्त गर्न सकेकी छैन र त्यो ममता ऊ प्राप्त गर्न चाहन्थे । “तर उसले बाबुले थमाएको लुगाले बेहिएर पनि पर्याप्त ममता सँगाल्न सकिरहेकी थिइन । मानौँ त्यो ममतालाई ऊ प्राप्त गर्न चाहान्थे, ऊ त्यसै उभिरही” (पृ. २९) । बाबुको समीप भएर पनि उसले बाबुलाई प्राप्त गर्न सकिरहेकी छैन, कारण उसमा बाबुप्रतिको लगाव तीव्र छ र ऊ बाबुलाई दीर्घकालीन रूपमा प्राप्त गर्न चाहन्थे । अपर्णामा छोरा पाउने तीव्र चाहाना छ । उसले बाबुलाई प्राप्त गर्न नसके पनि पितृरति ग्रन्थकै कारण उसमा छोरा पाउने चाहाना अचेतनमा दबेको छ । उसले छोरा पाउने इच्छा व्यक्त नगरे पनि जेठानीले छोरा पाउने शङ्कामा पनि ईर्ष्या गर्दछे । “कता कता उसलाई लाग्यो भाउज्यूले छोरा पाउँछे, पक्का छोरै पाउँछे । उसले आफ्नो ओठ टोकी, उसलाई भित्र एउटा अजीवको पीडाले घोच्यो” (पृ. ४८) । पितृरतिकै कारण उसमा छोरा पाउने इच्छा अचेतनमा दबेको छ, जसले गर्दा आफूले छोरी पाएकोमा र जेठानीले छोरा पाउने सौँच्दा पनि अजीवको पीडाले उसलाई घोचेको छ । अझ छोरा पाएपछि त्यो खुसीमा ऊ समाहित हुन सकेकी छैन । “त्यो रमभूमबाट अपर्णाको मन कसै गरे पनि अलग्रारहेको थियो” (पृ. ५३) । यो कुरा सामान्य लागे पनि आफूलाई छोरा पाउने चाहाना अचेतनमा भएको र छोरा पाउन नसकेको कारण व्यवहारमा त्यो कुरा प्रस्फुटित भएको हो । उपन्यासमा मातृरति ग्रन्थको भन्ने सशक्त प्रयोग छैन । अपर्णा पितृरति ग्रन्थकै प्रयोगले अपर्णा बनेको छ ।

२.३.६ हीनताग्रन्थि

अलफ्रेड एडलरको हीनताग्रन्थि चिन्तनको मान्यताअनुरूपको हीनताग्रन्थिको प्रयोग अपर्णा उपन्यासमा गरिएको छ । अपर्णा उपन्यासकी पात्र अपर्णा उपन्यासको पूर्वार्धतिर अभिघातले ग्रसित छे भने उत्तरार्धतिर हीनताग्रन्थिले ग्रसित छे । एक हिसाबले भन्दा अभिघातले ग्रसित हुनु पनि हीनताग्रन्थिकै प्रभाव हो । विहेअघि कसैबाट बलात्कृत भएकी अपर्णा हीनताग्रन्थिले ग्रसित हुन्छे । यसरी ग्रसित अपर्णा विहे गरेर दुह्लाको घर भित्रिन्छे आफ्नो मनमा रहेको हीनताको बीज बोकेर । उसले आफूलाई कमजोर, दुह्लाको योग्य नभएको महसुस गर्छे । घरभरि नै उसलाई आफ्नी नन्दले सबै क्रियाकलापमा सघाएकी छ । उसलाई आफ्नो कोठामा जानसमेत जाँगर चल्दैन । उसले जेठानी आफूभन्दा राम्री देख्छे, जसले उसमा हीनताको प्रभाव अझ बढ्छ । जसको क्षतिपूर्ति उसले जेठानी गर्भवती नभएको र आफू आमा बनेकीबाट पूर्ति गर्छे र फेरि भाउजुको छोरा जन्मेपछि हीनताग्रन्थिले ग्रसित हुन्छे । त्यस्तै जेठाजुको जागिर र तलब आफ्नो पतिको भन्दा राम्रो भएकोमा पनि ऊ ईर्ष्या गर्छे । आफूमा रहेको हीनताग्रन्थि हटाउन लोग्नेलाई बलात्कृत भएर पहिल्यै विग्रेको कुरा सुनाउँछे र अन्त्यमा हीनताग्रन्थिबाट छुटकारा पाउँछे ।

उपन्यासमा अपर्णा हीनताले प्रभावित छे, भन्नेकुरा सुरुवातमै देखाइएको छ । जब ऊ मनमा सामसुम रहेको रहस्य लिएर गृहप्रवेश गर्छे, उसले आफ्नो दुह्लालाई हेर्ने हिम्मत पनि गर्दैन । उसले उपन्यासको पूर्वार्धमा कुनै पनि काम निर्धक्क गरेकी छैन, बरु नन्दको आदेशमा गरेकी छ । किनकि हीनताले ग्रसित व्यक्ति पूर्ण आत्मविश्वासका साथ आफ्नो काम गर्न सक्दैन । अपर्णा हीनता ग्रन्थिले पीडित छे (न्यौपाने, २०६८, पृ. ८०) । अपर्णा उच्चाहम्ले प्रेरित हुँदा विहेअघिको क्रियाकलापले आफू अपवित्र भएको ठान्छे । यो कुरा सामाजिक नीतिविरुद्ध भएकाले त्यो घटनालाई उसले पाप ठान्छे । त्यस घटनालाई पाप ठान्ने हुनाले ऊ हीनता ग्रन्थिले ग्रस्त हुन पुगेकी छ (घर्ती, २०६७, पृ. १०२) । यही हीनता ग्रन्थिले गर्दा उसमा आत्मविश्वासको कमि देखापर्छ र उसले आफूलाई थकित कमजोर पाउँछे । “थकित अपर्णा शिथिल भएर घुम्तोभिन्न आँखा चिम्ली । ऊ सुतेकी छैन ब्यूँभेकी छ” (पृ. १०) । थकित भएर पनि निदाउन नसक्नु उसले आफूलाई हीन सम्भेरेर मनमा कुरा खेलाउनु हो । यसरी उसले कुनै पनि घटना सपना या विपना हो राम्री ठम्याउन सकेकी छैन ।

रुने वा आफैँलाई पीडा दिने स्वपीडनको प्रवृत्ति हीनताको द्योतन हो । यस्तो प्रवृत्ति अपर्णामा देखिएको छ । “उसलाई अकस्मात् पहिले जस्तै फेरि रुन मन लाग्यो” (पृ. ११) । उसमा भएको हीनताको उद्बोधन उसको लोग्नेको खुट्टाले गरेको छ, जसका कारण ऊ आफूलाई लोग्नेको लायक लाग्दैन र संस्कारअनुसार आफूलाई योग्य नलागी रुन मन लाग्छ । पहिलो अध्यायको अन्तिमसम्म जाँदा अपर्णा आफूलाई पतिको लायक नभएको भन्न आँट्छे । उसले मनमनै आफूलाई तपाईंले खोजेको मान्छे, होइन भन्छे, तर बाहिर भन्न सक्दैन किनकि उसले आफैँलाई कमजोर र निरीह ठान्छे । उसले मुख खोलेर भन्नसमेत नसक्ने अवस्थामा आफूलाई प्रस्तुत गर्छे । उसले चिच्याउन खोजी “म त्यो होइन जुन तपाईंले सम्झनुभएको छ । तर उसको स्वर खुलेन” (पृ. १४) । यहाँ आउँदा उसले निदाउन सकेकीसम्म छैन निदाउनका लागि पनि पतिको आज्ञा चाहिएको छ ।

उपन्यासमा अपर्णाले आफ्नी जेठानीको रूप देखेर आफूलाई हीन ठानेकी छ । “भाउजूको अनुहार ढपक्क परेको, जिउ मिलेको देख्नु हीनताले च्यापिएको सङ्केत हो । उसले जेठानीको अगाडि आफ्नो अनुहार कुरूप भएको, आफू जेठानीजत्तिकै सुन्दर नभएको भावले ग्रसित छे । अपर्णा मानौं भाउजूको ढपक्क बलेको अनुहारले अविभूत भई” (पृ. १६) । उसले भगवान्को मन्दिर देख्दा पनि अपराधबोध गरेकी छ, र याचना गर्न चाहेकी छ । उसले तलेजुभवानीको मन्दिर देख्दा पनि आफूलाई हीन ठानेर टोह्लाउने गरेकी छ र याचना गर्न चाहेकी छ । जसकारण नन्दले बोलाउँदा झस्किन्छे, र के भयो भनी सोध्दा खाली निरीह मुस्कुराउने मात्र गर्छे । यसको कारण नै हीनताले गर्दा उसले आफ्नो उत्तर दिन सकेकी छैन ।

यसरी अपर्णाले आफैँलाई हीन सम्झनाले लोग्ने भएको आफ्नो कोठामा पनि निर्धक्क जान सकेकी छैन । भर्खर विवाह भएको लोग्नेले हात समात्दा र केही कुरा सोध्दा पनि आफ्नो निर्णय खुलेर बताउन सकेकी छैन । परिणामतः लोग्नेको अगाडि निष्प्राण यन्त्रभैँ चलन पुगेकी छ । ऊ त्यसरी नै चल्छे, जसरी लोग्ने चलाउँछ, जस्तो उसको लोग्ने चाहन्छ । आफूमा दबिएको भावले गर्दा अपर्णाले आफूलाई स्वतन्त्र बनाउन सकेकी छैन । यसका विपरीत उच्चताग्रन्थिका व्यक्तिहरू आफूलाई बढी स्वतन्त्र र सर्वोच्च ठान्छन् र त्यसैअनुसार व्यवहार गर्छन् तर अपर्णामा त्यस्तो देखिँदैन ।

अपर्णाले आफूलाई लोग्नेसँग रमाउन दिएकी छैन । एकलै पनि रमाउन सकेकी छैन । जसले गर्दा उसले आफूलाई निकै एकलो सहायताविहीन ठानेकी छ । उसले आफ्नो लोग्नेको

न्यानोपनबाट आफूलाई अविभूत पार्न सकेकी छैन । घुम्टोले मुख छोपेर रुनेजस्तो व्यवहार देखाउँछे । हीनताकै कारण ऊ जेठानीलाई आँखा जुधाएर हेर्न सक्दैन । कहींकतै जेठानीले आँखा जुधाएमा आफ्नो आँखा ओह्लाल्छे । उसले आफूलाई यति कमजोर ठान्छे कि भाउजूसँगको मुलाकात पनि सहन गर्न सक्दैन । उसले पतिको घरलाई पनि आफ्नो घरका रूपमा स्वीकार गर्न सकेकी छैन । त्यसको कारण उसले आफूलाई त्यसको लायक नै नसम्झनु हो त्यसकारण ऊ केवल यन्त्रवत रूपमा चलन पुग्छे ।

घरको परिचय दिने समयमा पनि अपर्णाले आफूलाई केवल बुहारी, स्वास्नी, भाउजूका रूपमामात्र चिनाउँछे । यो लैङ्गिक हीनताको प्रभाव हो । यो पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाले पाएको दर्जाले गर्दा पनि उसमा हीनताले अझ प्रशय पाएको छ । यसबाट पनि अपर्णा बञ्चित छैन । “यी सबै नाम अल्मलिएर अपर्णाको नाम धर्मलिएर जानेछ । ऊ बुहारी, भाउजू, स्वास्नीले मात्रै चिनिने छ” (पृ. ३७) । यसमा लैङ्गिकताले गर्दा उसमा हीनताको भावको सिर्जना भएको छ । यहाँ अपर्णाले आफूलाई चिनाउन पनि अरूको सहायता लिएकी छ । जस्तो स्वास्नी, भाउजू, बुहारी आदि आदि । यहाँनेर अपर्णाले आफ्नो स्वसत्ता स्वीकार गर्न सकेकी छैन किनकि उसलाई आफू आफू भएकोमा विस्वास छैन त्यसैले उसले आफूलाई अरुबाट चिनाएकी छ । यसको कारण पितृसत्तात्मक समाजमा अपर्णाले आफूलाई पुरुषभन्दा कमजोर र महिलालाई केवल पुरुषको सहयोगीका रूपमा मात्र हेरेकी छ ।

हीनताग्रन्थि बढेपछि त्यसले क्षतिपूर्ति खोज्दछ, त्यस्तै अपर्णाले पनि त्यसको बाटो खोजेकी छ । उसले आफ्नो लोग्नेले कुटोस्, भाउजूले आफूप्रति डाहा गरोस् भन्ने चाहन्छे तर उसको मनोकांक्षा भने पूरा हुँदैन, जसले गर्दा उसको ग्रन्थिले क्षतिपूर्तिको आभाष पाउन सकेको छैन । जेठानीले ईर्ष्या नगरेकै कारण उसलाई रिस उठ्छ, असत्य हुन्छ, जसलाई लुकाउन उसले कपाल दुखेकोसम्म नाटक गर्नुपरेको छ । “हो किन नपत्याउनु भएको मलाई कपाल दुखेको छ । मलाई खान पटकक मन छैन” (पृ. ५७) । “आफू गर्भवती हुँदासम्म पनि भाउजूको आँखामा ईर्ष्या देखिन जसले गर्दा उसमा अझ बेचैन बढ्छ । पछि जेठानीको पनि गर्भ रहेको देखी ऊ भन् निराश हुन्छे, स्तब्ध हुन्छे । “अपर्णाले भाउजूको सुडौललाई निहारी । अझै भाउजू कतै आकाशबाट बलेको अनुहार लिएर अवतरण भएको उसलाई लाग्यो, मानौ अपर्णाको आँखा तिमिरायो” (पृ. ४६) । अपर्णाले आफूलाई आमाको रूपमा पाएर पनि केहीबाट बिछोडिएको आभाष गरिरहन्छे । ऊ कहिल्यै पनि रमाउन सक्दैन उसले

आफूलाई सँधै जेठानीभन्दा नराम्री सम्भन्धे । “तैपनि उसलाई लागिहन्थ्यो भाउज्यू उतफुल्ल आफू चाहिँ निन्याउरो” (पृ. ४६) । यसरी ऊ भाउजूको ईर्ष्या गरिहन्धे र आफूलाई कमजोर ठानिरहन्धे ।

हीनताले ग्रसित भएकी अपर्णा छोरीको हाँसो देखेर पनि तर्सन्धे । उसले आफूलाई हीनताग्रन्थिले यसरी च्यापेकी छ कि उसले छोरीको हाँसोलाई पनि आफ्नो विगत थाहा पाएर छोरीले गिज्याएको ठान्दछे । अपर्णालाई जेठाजुको जागिर राम्रो भएको र आफ्नो पतिको जागिर र तलब दुबै नराम्रो भएको लाग्दथ्यो । एउटै घरमा बसेका दाजुभाइमा रिसिविहीन सम्बन्ध भए पनि अपर्णालाई भने आफ्नो लोग्नेको नोकरीप्रति सन्तुष्टि थिएन । “ऊ जेठाजुको ईर्ष्या गर्थी र आफ्नो पोइप्रति दयाभाव राख्दथी । जेठाजुको कमाई कति, आफ्नो लोग्नेको कमाई कति, त्यो पनि उसलाई थाहा भयो” (पृ. ४६) । हीनताकै कारण अपर्णा आफ्नो अनुहार ऐनामा हेर्छे । यो आङ्गिक हीनताको प्रमाण हो । “उसले आफ्नो अनुहारलाई ऐनामा हेरी । त्यो अकृतज्ञ अनुहार विकृत भएको उसले देखी” (पृ. ५१) । “आफ्नो अनुहार कति निन्याउरो, कति ओइल्याएको । उसले आफसेआफ निश्वास खिँची फेरी, हो ऊ भाउज्यू जति राम्री छैन” (पृ. ३३) । उपन्यासको अग्रभागमा पनि अपर्णा जेठानीको ढपक्क बलेको अनुहार देख्दा आफूलाई राम्री नभएकी ठान्दछे । यहाँ आएर ऐनामा हेर्नाले त्यो प्रमाणलाई मजबुत बनाउँछ । उसले आङ्गिक हीनताको क्षतिपूर्तिका लागि ऐना हेर्छे । अपर्णाले धेरै समय बितिसक्दा पनि आफ्नो पूर्वघटना बिसन सकिदैन त्यो घटनालाई उसले बोकेर हिँडिरहन्धे । हीनताग्रन्थिले विकास लिँदै जाँदा व्यक्तिमा परपीडन वृत्तिको विकास हुन्छ, जुन लक्षण अपर्णाको व्यवहारमा स्पष्ट देखिन्छ । उसले सासुको तर्काईमा आनन्द लिन्छे । सासूले गाली गर्दा, रिस देखाउँदा पनि शान्ति लिन्छे । नन्द ऊसँग नबोली तर्केर हिँड्दा पनि आनन्द मान्छे । “उसको स्वर, उसको हेराईले नन्द तर्सन्धे र तर्केर बोल्दै नबोली एकातिर हिँड्छे । ऊभने नन्दको हिँडाईलाई रमाएर हेर्छे” (पृ. ५३) । यो सब उसमा हीनताग्रन्थिले विकास गरेको परपीडनको प्रवृत्ति हो । उसले परिवारमा बस्दा पनि आफूलाई एकलो ठान्छे । घटना जे जस्तो घटे पनि उसले एउटै घटना सधैं मनमा राखेर हिँडिरहन्धे ।

उपन्यासको अन्त्यतिर आएर अपर्णामा हीनताग्रन्थिले चरम रूप लिन्छ । हीनताबोध गरिरहने कारणबाट उसले आवेगहरूको सन्तुलन पनि नुमाउन थाल्छे (लुइटेल्, २०६९, पृ. १५६) । उसले अब कि त हीनताको शिकार हुनुपर्छ कि त त्यसबाट बाहिर निस्कनुपर्छ त्यसर्थ आफ्नो लोग्नेलाई आफू पहिल्यै विग्रिसकेको कुरा सुनाउँछे - “हो म पहिल्यै

बिग्रिसकेको थिएँ । म तपाइसँग बिहे गर्नुअघि नै बिग्रिसकेकी थिएँ” (पृ. ५८) । अब अपर्णाले आफ्नो मनमा गाँठो परेको कुरा फुकाउँछे । यसले गर्दा उसलाई हलुका महशुस हुन्छ । यति भएपछि उसले हीनताग्रन्थिबाट पनि छुटकारा पाउँछे ।

अपर्णामा हीनता ग्रन्थिको प्रभाव देखिन्छ । उसले हीनताकै कारण आफूलाई अपवित्र ठान्दछे । अपर्णाले आफू अपवित्र भएको ठान्नाले लोग्नेको सामु आफूलाई प्रस्तुत गर्न सकिदैन । त्यस्तै अपर्णाले आफ्नो अस्तित्व आफै पाउन सकेकी छैन । उसले आफूलाई अरूको पहिचानबाट परिचित हुने कुरा ठान्दछे । अपर्णामा उपन्यासभरि नै आत्मविश्वासको कमी देखापर्छ । उसले कुनै पनि काम आत्मविश्वासका साथ गर्न सकेकी छैन । यसरी उपन्यासमा अपर्णामा हीनता ग्रन्थिको प्रभाव देखापर्छ ।

२.३.७ उच्चताग्रन्थि

अपर्णा उपन्यसमा उच्चताग्रन्थिको सबल प्रयोग गरिएको छ । अपर्णामा विशेष गरी हीनताग्रन्थिको प्रयोग गरिए तापनि यसका पात्रहरूमा उच्चताग्रन्थिको प्रयोग पनि छ । हीनताग्रन्थि र उच्चताग्रन्थिको सङ्घर्षबाट जीवन गतिशील बन्दछ । उपन्यासमा विशेष गरी अपर्णाले हीनता ग्रन्थिलाई जित्नका लागि विविध स्थानमा उच्चताग्रन्थिको विकाश गर्दछे । त्यस्तै उपन्यसका अन्य पात्र अपर्णाको नन्द, अपर्णाको सासू, अपर्णाको लोग्नेमा पनि विविध स्थान घटनाक्रममा उच्चताग्रन्थिको प्रभाव पाइन्छ ।

अपर्णाको बिहे भइसकेको छ । ऊ लोग्नेको घरमा छे । लोग्नेले उसलाई बोलाउँदा उसले उच्चताको बोध गर्दछे । “क्या हाइसञ्चो आऊ भन्दैमा जाने हो र ?” (पृ. ३५) । लोग्नेले बोलाउँदैमा आफू नजाने प्रवृत्ति उसले देखाउँछे । यसले अपर्णामा भएको अहम्को भावलाई प्रस्तुत गर्दछ । उसले आफूलाई लोग्नेभन्दा सानी नभएकाले उसले बोलाउँदैमा लुरूक्क नजाने व्यवहार देखाउँछे, ऊभन्दा उच्च भएको भाव प्रस्तुत गर्दछे । अपर्णालाई भान्साबाट तल जाउ भन्दा जेठानीले भनेकी छ - “भैहाल्यो, जाऊ तल । काम गर्नु पर्दैन म छँदै छु नि” (पृ. ४१) । अपर्णाको जेठानीमा हीनताको प्रभाव देखिँदैन । ऊ उपन्यासभरि नै उच्चताको प्रभवमा छे, यद्यपि यो ग्रन्थिको रूपमा भने विकास भएको छैन । ऊ सधैं प्रफुल्ल मुद्रामा देखिन्छे । “तर भाउज्यूको आँखमा आफूप्रति ईर्ष्या पटकक छैन” (पृ. ३९) । यहाँ अपर्णाकी जेठानीमा कमजोरी महसुस गरेको छनक पनि पाईँदैन त्यसैले गर्दा ऊ सधैं उत्फुल्ल र हँसिलो मुहारकी देखिन्छे । अपर्णाकी जेठानीले अपर्णालाई तल जाऊ भनी

त्यहाँको काम आफैँ लिन सक्ने सामर्थ्य देखाएकी छ । यसरी उसले आफूलाई शक्तिशाली देखाउँछे । अपर्णाले आफू गर्भवती हुँदा जेठानीलाई गर्वपूर्वक हेरी उच्चताको व्यवहार देखाउँछे । “अपर्णाले भाउज्यूलाई गर्वपूर्वक हेरी” (पृ. ४२) । अपर्णा आफू आमा हुन लागोकोमा नारीत्वले भरिपूर्ण भएको र आफूलाई पूर्ण भएको महसुस गर्दछे । उसले आमा नभएकी जेठानीलाई आफूभन्दा हीन वा सानो सम्झँदै गर्वपूर्वक हेर्दछे ।

त्यस्तै उपन्यासमा उच्चताको प्रभाव अपर्णाकी नन्दमा देखा परेको छ । नन्द घरकी मान्छे हो, अपर्णा भने भर्खर विहे गरेर आएकी । अपर्णाकी नन्दलाई घरको बारेमा, परिवार सम्बन्धको बारेमा सबथोक थाहा छ । यी सबै थाहा भएको र घरायसी चालचलनमा रूढ भएकीले उसले आफूलाई ठुली सम्झिएकी छ र भाउज्यूलाई काम गर्न वा विधि पूरा गर्न आदेश दिन्छे । “उसले अचानक आफूलाई कसैले समाएर तानेको अनुभव गरी उठनुस्” (पृ. १२-१३) । अपर्णालाई उसकी नन्दले हरेक पटक आदेश दिएर आफू अपर्णाभन्दा उच्च भएको भाव व्यक्त गरेकी छ । अपर्णाकी सासूमा पनि उच्चताको प्रभाव देखिन्छ । उसले बुहारीलाई आफूभन्दा सानो सम्झेकी छ । तर सासू त्यही थिई र चिच्याई “होइन के भएको यो कस्तो सुद्धि नभएको” (पृ. ४९) । अपर्णाको गल्तीमा सासुले गाली गरेर अपर्णालाई हीन बनाएकी छ भने आफूलाई ऊभन्दा ठुली भएको देखेकी छ । उसले बुहारीलाई कमजोर र आफूलाई उच्च ठानेकी छ ।

खासगरि अपर्णामा हिनताग्रन्थिलाई जित्नको लागि उच्चताभाव देखापरेको छ । उसले आफू विहेअघि बलात्कृत भएकीले आफूलाई हीन सम्झन पुगेकी छ र त्यसबाट छुटकारा पाउनका लागि त्यो कुरा खुलाउन खोजेकी छ र अन्तमा खुलाएकी छ । त्यस्तै उसको सासूमा आफू सासू भएकी र बुहारीभन्दा ठुली भएकीले उसमा पनि उच्चताको भाव देखापर्छ ।

२.३.८ जीवनशैली

अपर्णालाई हेर्दा उसमा खास कुनै लक्ष छैन । ऊ अन्तरमनमै विलाएकी छ । आफूले आफैँलाई हीन सम्झँदैमा सम्पूर्ण समय व्यतित गरेकी छ । अपर्णालाई हेर्दा उसको नैतिक शिक्षा परिष्कृत देखिन्छ । उसमा सामाजिकताको चेतना अधिक देखिन्छ । त्यसैले उसले विहेअघि युवकसँग गाला जोड्दा आफूलाई नैतिकताबाट विमुख भएको महसुस गरेकी छ । यो सबै उसमा सामाजिकता र नैतिकताको कठोर मान्यताले गर्दा सम्भव भएको हो, जसले

उसलाई नैतिक रूपमा हीन सम्झन बाध्य बनाएको छ र आफूलाई अरूले सम्झेको जस्तो पवित्र नभएको मानेकी छ । “उसले चिच्याउन खोजी ‘म त्यो होइन जुन तपाईंले सम्झनुभएको छ” (पृ. १४) । उसको विचार नै आदर्शको बनेको छ र आफूलाई त्यसअनुसार नभएकोमा पापबोध गर्दै हीन सम्झन बाध्य छे । ऊ समाजमा घुलमिल हुँदैन, एकलै आफैँमा हराउँछे, जसले गर्दा उसको जीवनशैली आत्मकेन्द्रित बन्न पुगेको छ ।

हीनताकै कारण अपर्णाले क्षतिपूर्तिको मार्ग खोजी गरेकी छ । उसले श्रेष्ठ बन्न नचाहे पनि आफ्नो कुण्ठा फुकाई क्षतिपूर्ति चाहेकी छ । तर सामाजिकताको बोधले गर्दा उपन्यासभरि नै त्यो गाँठो फुकाऊँ कि नफुकाऊँ भन्ने दोधारमा परेकी छ । ऊ बेलाबेलामा त्यसलाई खोल्न पनि चाहन्छे र सामाजिकता र नैतिकताको बन्धनले गर्दा मनमै गाँठो पारेर राख्न बाध्य पनि देखिन्छे । हीनताकै कारण अपर्णा अरूको आदेशमा चलनुपर्ने भएकी छ । उसले हरेक पटक नन्दले अह्नाएअनुसार गर्छे । यसरी उसको जीवनशैली शासित देखापर्छ । यसरी हीनता, मानसिक अन्तर्द्वन्द्वमा फसेकी अपर्णामा असामाजिक शैली देखापर्छ ।

अपर्णाको जीवनशैली असामान्य खालको देखापर्छ । ऊ हीनताको भावले प्रभावित छे । आफू बिहेअघि बलात्कृत भएकीले आफूलाई अपवित्र थानेकी छे । यसै कारण उसको जीवनशैली असामान्य देखा परेको छ । ऊ अन्तरमनमै हराइरहने बाह्य परिवेशको जानकारी नपाउने, आफन्तहरूसँग घुलमिल हुन नसक्ने जस्ता ब्यवहार देखाउँछे । यसरी उसको जीवनशैली असामान्य देखापर्छ ।

२.३.९ सामूहिक अचेतन

अपर्णा उपन्यासमा सामूहिक अचेतनको गहिरो प्रभाव छ । उपन्यासका पात्रहरूको सोंचाई, उनीहरूको व्यवहारमा सामूहिक अचेतनको प्रभाव देखिन्छ । उपन्यासमा अपर्णा, उसको लोग्ने उसकी सासू, उसकी नन्द सामूहिक अचेतनबाट प्रभावित छन् ।

अपर्णाका पात्रहरूमा नारीपन र पुरुषपन प्रवृत्ति देखापर्छ । उपन्यासमा खासगरी महिलाहरू नारीपनबाटै प्रभावित छन् भने पुरुषहरू पुरुषपनबाटै प्रभावित छन् । उपन्यासमा अपर्णामा नारीपन ज्यादा देखापर्छ । ऊ कसैको सहाराको आवश्यकता ठान्छे । “त्यो हात कहिल्यै नछोडूँभै गरी समाइराखेकी थिई” (पृ. ९) । अपर्णामा स्वपरिपक्वताको अवस्था कम देखापर्छ । “लाज मान्नपर्ने हुनाले ऊ लाज मान्दथिई” (पृ. १२) । “घुम्तो तानेर आफूलाई राम्ररी छोपी र घुम्तोभिन्नेबाट आँसु पुछ्छी” (पृ. २५) । अपर्णामा आफ्नो भावना अरूलाई प्रस्ट

देखाउन नसक्ने प्रवृत्ति देखापर्छ । महिलामा हुने ईर्ष्यालु स्वभाव अपर्णामा देखापर्छ । “यो पनि देखी भाउज्यू कति राम्री” (पृ. ३२) । ऊ आफ्नो कुरा लोग्नेलाई भन्न सक्दैन । “लोग्नेको हाँसेको आँखालाई एकनाससँग हेरेर केहि भन्न खोज्दथी तर भन्न खोजेको कुराको ऊ शब्द पाउँदिनथिई” (पृ. ४३) । उसले आफ्नो मनको कुरा निर्धक्क भन्न सक्दैन ।

युवकमा पुरुषपन हावी देखिन्छ । ऊ अनुमतिविना अरूको घरमा प्रवेश गर्छ र बलात्कार गर्छ । “त्यसले मेरो गालामा गाला जोड्यो” (पृ. ५९) । पुरुषपनमा देखापर्ने परपीडन युवकमा रहेको छ । अपर्णाको लोग्नेमा पनि परपीडन प्रवृत्ति देखापर्छ । उसले अपर्णालाई कुट्छ । “लोग्नेले उसलाई कुटिरहेको थियो, पिटिरहेको थियो” (पृ. ५९) । अरूलाई पिट्ने प्रवृत्ति परपीडन प्रवृत्ति हो ।

२.३.१० अन्तर्मुखी व्यक्तित्व

मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास अपर्णामा अन्तर्मुखी व्यक्तित्वको सशक्त प्रयोग छ । उपन्यासकी प्रमुख पात्र अपर्णा अन्तर्मुखी प्रवृत्तिकी देखापर्दछे । अपर्णामा आफ्नो कुरा अरूलाई भन्न नसक्ने, मनभित्रै कुराहरू गुम्साइ राख्ने, मानसिक अन्तर्द्वन्द्वमा फसिराख्नेजस्ता अन्तर्मुखी प्रवृत्ति देखिन्छ । अपर्णाले आफ्नो कुरा फुकाउन चाहे पनि फुकाउन सक्दैन ।

अपर्णाले गाँठो परेको कुरा मनभित्रै सामसुम रहन दिएकी छ । उसले त्यस्तो कुरा कसैलाई बताएकी छैन । मनभित्र गाँठो पारेर राखेको कुरा आफू जता गयो उतै सामसुम लिएर गएकी छ । “त्यस्तै त्यो रहस्य पनि पस्यो जुन मुटुभित्र सामसुम थियो” (पृ. ९) । अपर्णाले आफ्नो मनमा लुकेको कुरा अरूलाई खोल्न सकेकी छैन । अपर्णाले विवाहमा खास रुचि नहुँदानहुँदै पनि विवाह इन्कार गर्न सकेकी छैन र विवाह गरेकी छ । उसमा विवाह इन्कार गर्न सक्ने शक्ति नभएको देखिन्छ । अपर्णाले आफ्नो शरीरलाई पनि आफ्नो चाहानाअनुरूप चलाउन सकेकी छैन । आफ्नो शरीरमा लोग्नेको हात पर्दा पनि उसले हटाउन चाहेकी मात्र छ हटाउन भने सक्दैन । “उसले कुममा पुगेको हात भट्कारेर हटाउन चाही । तर उसको हात उठेन” (पृ. १४) । अपर्णाले आफ्नो चाहाना पनि प्रकट हुन नदिई मनमै गुम्साएर राखेकी छ । विहेको विधि पूरा गर्दा पनि अपर्णा आफ्नै मनमा केही सोचेर बसिरहन्छे, जसले गर्दा ऊ वास्तविकताबाट विमुख हुन्छे । उसलाई यथार्थताको ज्ञानसमेत हुँदैन - “भाउज्यूले खुट्टा तेर्स्याएको उसले देखी । अनि भल्यास्स भएर उसले टाउको भाउज्यूको खुट्टामा पुऱ्याई” (पृ. १६) । अपर्णालाई वास्तविकताको बोध हुन पनि केही

कुराले सम्भाउनुपरेको छ । अपर्णाले घरायसी काम गर्दा पनि गर्ने कि नगर्ने भन्ने कुरामा आफैँ अन्तरद्वन्द्वमा फस्छे । “उसले कुचो समाई । तैपनि उसले अठोट गर्न सकिन, बढार्ने कि नबढार्ने” (पृ. १७) । उसले आफ्नो निर्णय तत्काल गर्न सकिदैन । त्यसैले सानो सानो काम पनि गर्ने कि नगर्नेको द्वन्द्वमा फसिरहन्छे । अपर्णालाई काम गर्दा जेठानीले तल जान आदेश दिन्छे र यहाँ म छँदै छु भन्छे । यही कुरा अपर्णाको मनमा गुञ्जिरहन्छ । उसले यही कुरा मनमा खेलाइरहन्छे । “अपर्णाको लोग्ने केही पढिरहेको थियो । अपर्णालाई बोल्न मन लाग्यो र सोध्न मन लाग्यो म यहाँ छैन र ?” (पृ. ४१) । अपर्णामा कुनै कुराको जवाफ तत्काल नदिई मनमा खेलाइरहने र आफैँभित्र हराइरहने प्रवृत्ति देखिन्छ । अपर्णाले आफ्नो मनमा गाँठो परेको कुरा उपन्यासको प्रारम्भमै खुलाउन चाहेकी हुन्छे तर उपन्यासभरि नै भन्न सक्दैन । उपन्यासको अन्तिममा मात्र त्यो कुरा आफ्नो लोग्नेलाई भन्छे उपन्यासको पूरै प्रसङ्गमा अपर्णाको कोही साथी देखापर्दैन त्यसले ऊ साथी बनाउने साथीसँग रमाउने प्रवृत्ति भएकी व्यक्ति होइन । ऊ थोरै साथी बनाउने त्यसैमा रमाउने खालकी छे । ऊ साथी तथा अरूसँग खुल्नेभन्दा पनि आत्मानुभूतिमै रमाउने प्रवृत्तिकी छे । त्यसैले उपन्यासमा उसका साथीको उपस्थिति छैन त्यस्ता साथीहरू उसको सम्झनामा पनि आएका छैनन् । आफन्तसँग पनि धेरै कुरा नगर्ने आफैँभित्र सोचिरहने खालकी छे ।

अपर्णा उपन्यासकी पात्र अपर्णा अन्तर्मुखी प्रवृत्तिकी छ । उसले आफ्नो कुरा अरूलाई नभन्ने र आफैँभित्र लुकाईरहने प्रवृत्ति देखाउँछे । उसले बलात्कारको घटनालाई आफैँभित्र लुकाइराखेकी छ । त्यस्तै विविध खालका मानसिक अन्तर्द्वन्द्वलाई आफैँभित्र गुमसुम राखेकी छ । उसले साथी बनाउने, अरूसँग घुलमिल हुने प्रवृत्ति पनि देखाएकी छैन त्यसैले उसमा अन्तर्मुखी प्रवृत्ति देखापर्छ ।

२.३.११ बहिर्मुखी व्यक्तित्व

उपन्यासका केही पात्रमा केही स्थानमा बहिर्मुखी प्रवृत्तिको असर देखापर्छ । उपन्यासमा खासगरी अपर्णाकी नन्द, उसकी सासू, तथा उसकी जेठानीमा बहिर्मुखी प्रवृत्ति देखापर्छ । अपर्णा अन्तर्मुखी प्रवृत्तिले प्रभावित भएभैँ ती पात्रहरू बहिर्मुखी देखापर्छन् ।

अपर्णाकी नन्द आफ्नो कुरा अरूलाई स्पष्ट भन्ने र अरूसँग छिट्टै घुलमिल हुने स्वभावकी व्यक्ति हो । उसले दाजुको विवाहपश्चात् भाउज्यूसँग नजिकिन कुनै समय लगाएकी छैन । उसले भाउजूलाई परिवारका सबैसँग परिचित गराएकी छ । उसले आफ्नो

कुरा प्रस्ट भन्छे । मनमा कुने कुरा खेलाउने प्रवृत्ति उसमा देका पर्देन । उसले बाटोमा लोग्ने मान्छेले हेरेको पनि खुलस्त रूपमा अपर्णालाई भन्छे- “बुभ्नु भो त्यो फेरि त्यहाँ बाटोमा आयो” (पृ. ४७) । अपर्णाकी सासू पनि बहिर्मुखी खालकी देखापर्छे । उसले बुहारीलाई काम अद्वाइहाल्ने गल्ती गरेमा गाली गरिहाल्ने व्यवहार देखाउँछे, रिस मनमा राख्ने खालकी छैन- “होइन के भएको त्यो, कस्तो सुद्धि नभएको” (पृ. ४९) । अपर्णाकी जेठानीमा पनि केही बहिर्मुखी प्रवृत्ति देखापर्छ । उसले अपर्णासँग खुलस्त व्यवहार गर्दछे । ऊ पनि मनमा रिस ईर्ष्या पालेर राख्ने प्रवृत्तिकी छैन । ऊ सधैं हसिलो मुहार र सहयोगी प्रवृत्तिकी देखापर्छे । उसले अपर्णालाई काममा पनि सघाउँछे र सहयोग माग्ने पनि पछि पर्दिन - “लौन यो गाग्रो तल लगिदेऊ, गहुङ्गो छ । मैले बोक्न हुँदैन” (पृ. ४६) । जेठानी सहयोग माग्ने र दिनमा निसङ्कोच छे र स्वच्छ भावकी छे ।

यसरी अपर्णाको जेठानी, नन्द, सासुमा बहिर्मुखी प्रवृत्ति देखापर्छ । अपर्णाकी सासू आफ्नो भाव नलुकाउने खालकी छे । उसकी जेठानी मनमा कुरा नराख्ने स्वच्छ भावकी छे । नन्द पनि बहिर्मुखी प्रवृत्तिकी छे ।

२.४ निष्कर्ष

गोविन्दबहादुर मल्ल गोठालेको *अपर्णा* फ्रायड, एडलर र युङ्गको मनोविश्लेषणत्मक सिद्धान्तमा आधारित उपन्यास हो । उपन्यासमा उपन्यासकी प्रमुख पात्र अपर्णा र उपन्यासका अन्य सहायक पात्रहरू युवक, अपर्णाको लोग्ने, उसकी सासू, नन्द, जेठानीका माध्यमबाट मनोविश्लेषणका सिद्धान्तको प्रयोग गरिएको छ । मनोविश्लेषणत्मक उपन्यास पात्रकै केन्द्रीयतामा रचना हुने भएकाले अपर्णामा पनि पात्रकै केन्द्रीयतामा मनोविश्लेषणको स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा अपर्णा उसको लोग्ने युवक तथा उसकी नन्दमा जीवन बाँच्नका लागि आवश्यक पर्ने प्रेरक प्रवृत्तिहरू लिविडो, मातृत्वजस्ता प्रवृत्तिहरू देखा पर्दछन् । त्यस्तै गरी अपर्णामा मृत्युमूल प्रवृत्तिअन्तर्गतको हीनता, निराशा, दुःखजस्ता प्रवृत्तिहरू देखा पर्दछन् । उपन्यासमा अपर्णामा मूल रूपमा मनका विभिन्न तह (आकारात्मक र गत्यात्मक) को प्रभाव देखिन्छ । यस्तै उसमा मनको गत्यात्मक पक्षको द्वन्द्व पनि प्रस्तुत छ । अपर्णामा विविध कारणले जीवन-मूल प्रवृत्ति र मृत्यु-मूल प्रवृत्तिको द्वन्द्व पनि प्रस्तुत छ । उपन्यासमा अपर्णाको इदमको चाहाना प्रत्यक्ष रूपमा पूरा नहुँदा उसले मनोरचनाको प्रयोग गर्दछे । अपर्णामा व्यक्तित्व विकासको प्रभाव पनि प्रत्यक्षरूपमा देखा

परेको छ । उसले मनोलैङ्गिक विकासको विभिन्न चरणको प्रभाव आफ्नो व्यवहारमा देखाएकी छ । शैशविककालीन प्रवृत्तिअन्तर्गत अपर्णाले आफ्नो व्यवहारबाट आफूलाई दुःख दिने, मनमा अन्तर्द्वन्द्व पालेर पीडा दिनेजस्ता प्रवृत्ति देखाएकी छे भने परपीडक प्रवृत्तिअन्तर्गत अपर्णाले नै जेठानीको दुःख हेरेर रमाउने जस्ता प्रवृत्ति देखाएकी छ । त्यस्तै युवकले बलत्कार गर्ने, सासूले गाली गर्ने अपर्णाको लोग्नेले अर्णालाई पिट्नेजस्ता प्रवृत्ति उपन्यसमा देखा परेको छ । अपर्णामा बाबुप्रतिको आकर्षण देखा परेको छ । अपर्णामा विवाहको समयमा बाबुको हात समाई नछोड्ने चाहाना देखाएर पितृरति ग्रन्थिको प्रस्तुत गरिएको छ । एडलरको मान्यताअनुरूपको हीनताग्रन्थिको उच्चतम प्रयोग अपर्णामा गरिएको छ । अपर्णामा भएको पराहमको अवरोधले गर्दा आफूलाई हीन सम्झने, सामाजिक संस्कार विपरीत भएको सम्झने, आफूलाई जेठानीभन्दा नराम्री ठान्ने प्रवृत्ति देखाएकी छ । त्यस्तै उच्चता ग्रन्थिको मान्याअनुरूप आफू पतिले बोलाएकै बखत लुरूक्क परेर नजाने प्रवृत्ति देखाकी छे । त्यस्तै उसकी नन्दले आफूलाई घरकी छोरी भएकीले उच्चता ग्रन्थिको सिर्जना भई घरमा आफ्नो अधिकार जमाउछे र अपर्णालाई सहयोग गर्दछे । त्यस्तै सासूले पनि आफूलाई बुहारीभन्दा ठुली ठानी बुहारीलाई काम गर्न निर्देशन दिने तथा गल्तीमा गाली गर्ने प्रवृत्ति देखाएकी छे उपन्यासमा अपर्णाले हीनता ग्रन्थिको शमनको लागि क्षतिपूर्तिको मार्ग खोज्दछे । त्यसका लागि उसले पतिको गाली र पिटाइको मार्ग रोजेकी छे । अपर्णामा अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी दुवै प्रवृत्तिको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा अपर्णा अन्तर्मुखी देखापर्छे । उसले आफ्नो मनको कुरा अरूलाई सुनाउँदिन र मनभित्रै गाँठो पारेर राख्छे । उसका साथीसंगी पनि उपन्यासा देखिँदैन् । यसमा अपर्णाको नन्दमा भने बहिर्मुखी प्रवृत्ति देखापर्छे । उसले आफ्नो मनमा भएको कुरा स्पष्ट बताउने र छिट्टै घुलमिल हुने प्रवृत्ति देखाएकी छे । उपन्यासका पात्रहरू सबै आद्यबिम्बकै प्रभावमा सञ्चालित छन् । त्यसैका आधारमा उपन्यासका सबै पात्रहरूले आफ्ना व्यवहार देखाएका छन् । अपर्णा उपन्यासमा फ्रायड, एडलर र युङ्गका मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको प्रभावकारी प्रयोग गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

अपर्णा उपन्यासमा मनोविश्लेषणको प्रयोगको प्रक्रिया

३.१ विषयप्रवेश

उपन्यासमा मनोविश्लेषणको प्रयोगको प्रक्रियाको अध्ययन संरचनागत आधारमा गर्न सकिन्छ । उपन्यासको संरचना विभिन्न तत्त्वहरूका योगद्वारा बनेको हुन्छ । *अपर्णा* उपन्यासका तत्त्वहरूमा मनोविश्लेषणको प्रयोग विशिष्ट रूपमा गरिएको पाइन्छ । यस परिच्छेदमा उपन्यासका तत्त्वहरू कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैलीमा मनोविश्लेषणको प्रयोग कसरी गरिएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ उपन्यासको सैद्धान्तिक परिचय

उपन्यास आख्यान साहित्यको एउटा रूप हो । आख्यानको लघु रूपलाई कथा र बृहत् रूपलाई उपन्यास भनिन्छ । उपन्यास साहित्यको नवीनतम रूप हो । यसको विकासमा पाश्चात्य साहित्यको योगदान रहेको छ ।

उपन्यास पाश्चात्य साहित्यबाट विकसित भएको भए तापनि उपन्यास शब्द प्राचीन कालदेखि नै संस्कृत भाषामा प्रचलित रहेको पाइन्छ उपन्यास शब्दको व्युत्पत्ति 'उप' र 'नि' उपसर्ग 'अस्' धातुमा 'घञ्' प्रत्ययको संयोजनबाट बनेको हो (थापा, २०४७, पृ. १२०) । थापाका अनुसार 'उप' भनेको नजिक र 'न्यास' भनेको राख्नु हो । यसलाई हेर्दा उपन्यासको अर्थ उपन्यासको अर्थ नजिक राख्नु हुन्छ । त्यस्तै हिन्दी साहित्यकोशमा यो शब्द 'उप' (नजिक) र 'न्यास' (थाती) को योगद्वारा बनेको हो, जसको अर्थ हुन्छ, मनुष्यको नजिक राखेको वस्तु वा कृति जुन पढेर यस्तो लाग्छ कि यो हाम्रो हो, यसमा हाम्रै प्रतिबिम्ब हुन्छ (वर्मा र अन्य, सन् १९८५, पृ. १५३) भनिएको छ । यसका अनुसार उपन्यास 'उप' र 'न्यास' मिलेर बनेको छ जसको अर्थ नजिक राख्नु हुन्छ । नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०६७) मा उपन्यासको अर्थ धेरै अध्याय वा खण्डहरूमा लेखिने लामो साहित्यिक कथा, चरित्रप्रधान गद्य महाकाव्य भनिएको छ (पृ. १४२) । यसमा उपन्यासको अर्थ चरित्रप्रधान लामो साहित्यिक कथा भनिएको छ । उपन्यासको अभिधार्थ कुनै वस्तुलाई कसैको नजिक राख्नु हो (उपाध्याय, २०६७, पृ. १२९) । यसरी हेर्दा उपन्यासको अर्थ मानवको नजिक राखिएको चरित्रप्रधान लामो साहित्यिक कथा हुन्छ ।

उपन्यास शब्दको अङ्ग्रेजी पर्यावाची शब्द 'नोभल' हो । यो ल्याटिन शब्द 'नोभला' बाट बनेको हो (ट्यारिस र लेभी, सन् १९७५, पृ. १९७१) । यो शब्द ल्याटिन नोभलासबाट बनेको हो । यसको अर्थ 'नयाँ' भन्ने हुन्छ । आख्यानमा प्रयोग हुन थालेपछि यसको अर्थ नयाँ कथा भन्ने हुन्छ (इन्साइक्लोपेडिया अमेरिकाना, भाग २०, सन् १९६६, पृ. ५१०) । हिमांशु थापा (२०४७) का अनुसार नोभलको अर्थ नयाँ समाचार वा नयाँ घटना हो (पृ. १२०) । थापाले यसलाई नयाँ समाचार वा नयाँ घटना भनेर परिभाषित गरे । त्यस्तै न्यू इङ्लिस डिस्नरीमा गरिएको परिभाषाअनुसार नोभल विस्तृत गद्यात्मक प्रकथनप्रधान रचना हो (उपाध्याय, २०६७, पृ. १२९) । यसले उपन्यासलाई प्रकथनप्रधान विस्तृत रचना भनेर परिभाषित गरेको छ ।

उपन्यासको विकास पाश्चात्य साहित्यबाट भएको हो । हामी आफूमा शब्दको अर्थअनुसार र कथा साहित्यको गौरवपूर्ण परम्पराभित्र यसलाई परिभाषित गर्न खोजे पनि वास्तवमा उपन्यासको उद्भव र विकासको श्रेय युरोपलाई नै छ (प्रधान, २०६१, पृ. १६) । पाश्चात्य साहित्यमा पनि उपन्यासको लामो पृष्ठभूमिगत इतिहास भेटिँदैन यसको पृष्ठभूमिका रूपमा महाकाव्यलाई लिने गरिन्छ । सोही सताब्दीमा ल्याटिन भाषाको 'नोभला' शब्दको अनुवाद तथा त्यसको अनुकरण अङ्ग्रेजी भाषामा हुन थाल्यो (क्रस, सन् १९९७, पृ. १४) । यसरी उपन्यास लेखनको प्रारम्भिक अभ्यास सुरु भएको मानिन्छ तर हाल प्रचलित उपन्यासको लेखन भने अठारौँ शताब्दीदेखि मात्र प्रारम्भ भएको हो । कङ्ग्रेभले सन् १७९३ मा प्रकाशित आफ्नो पुस्तक इन्कोग्निटा: अर, लभ एन्ड ड्युटी रिक्न्साइन्डलाई 'नोभल' नाम दिएर यसको भूमिकामा उपन्याससम्बन्धी अवधारणा प्रस्तुत गरे (कडन, सन् १९८०, पृ. ६०३) । दुर्गाबहादुर घर्ती (२०६७) ले यसपछि डिफोका रविन्स क्रुसो (१७९९) र मोल फलेन्डर्ज जस्ता उपन्यसहरू देखा पर्ने कुरा बताएका छन् (पृ. ६६) । अङ्ग्रेजी शब्दबाट विकास भएको नोभलको प्रभाव बङ्गाला साहित्यमा पऱ्यो । अङ्ग्रेजी साहित्यको नोभलको अनुसरणमा लेखिएका गद्याख्यानलाई बङ्गालामा 'उपन्यास' भनियो (प्रधान, २०४०, पृ. ११) । यही शब्दको प्रभाव हिन्दी साहित्यमा पऱ्यो । त्यही बङ्गाला र हिन्दी साहित्यको प्रभाव नेपाली साहित्यमा पनि 'उपन्यास' शब्द नै प्रचलित भएको छ (प्रधान, २०४०, पृ. १४) । यसरी अङ्ग्रेजी साहित्यबाट सुरु भएको उपन्यास लेखन बङ्गाला साहित्य हुँदै हिन्दी र पछि नेपालीमा प्रचलनमा आएको हो ।

३.२.१ उपन्यासको स्वरूप

उपन्यासको आफ्नै स्वरूपगत विशेषता हुन्छ । कुनै पनि साहित्यिक विधान्तर्गत पर्ने रूपलाई अन्य रूपबाट पृथक् गर्ने आधार भनेको त्यसको स्वरूप नै हो । उपन्यास आख्यान साहित्यको गद्य रूप भएकाले अन्य साहित्यिक विधाभन्दा यसको स्वरूप आफ्नै प्रकारको हुन्छ । उपन्यास आख्यान साहित्यको बृहत् रूप हो ।

उपन्यास आख्यानात्मक साहित्य हो । यो आख्यानमा प्रस्तुत गरिन्छ । यसको कथा बुनोट ढाँचा आकर्षक हुन्छ । कथालाई आख्यानमा उनेर कथानकको निर्माण गरिन्छ । यसमा प्रस्तुत हुने आख्यानले व्यक्तिको सिङ्गो जीवन वा समग्र कुनै युगलाई समेत समेट्दछ । त्यसैले उपन्यास आख्यान साहित्यको रूप हो ।

उपन्यास प्रस्तुतिको भाषिक शैली गद्यात्मक हुन्छ । आख्यान साहित्यअन्तर्गत पर्ने उपन्यास महाकाव्यको आधुनिक रूप मानिन्छ । महाकाव्य छन्दमा लेखिने पद्यात्मक साहित्य हो । तर उपन्यासलाई गद्यमा प्रस्तुत गरिन्छ । यसमा कथानकको प्रस्तुति शैली गद्यात्मक हुन्छ । उपन्यास आख्यान साहित्यकै रूप भएकाले गद्य भए पनि व्याकरणिक पदक्रम विचलन गरिएका वाक्यहरूको यसमा प्रयोग गरिन्छ ।

संरचनागत दृष्टिले हेर्दा कथा र उपन्यास मिल्दाजुल्दा देखिन्छ । यिनीहरूको संरचनात्मक तत्त्व पनि समान खालको हुन्छ । उपन्यासलाई कथाबाट छुट्याउने कारक भनेको यसको आकार नै हो । कथाको आकार छोटो एक बसाइको वा जीवनको एक घटनाविशेषको चित्रण हुन्छ भने उपन्यास बृहत् वा बृहत्तर आकारको हुन्छ । यसले सिङ्गो जीवनकै घटनाको चित्रण गर्दछ । त्यसैले आकारमा यो कथाभन्दा बृहत् हुन्छ ।

उपन्यास बृहत् आकारको हुने भएकाले यसले जीवनजगत्को विस्तृत क्षेत्रलाई समेटेको हुन्छ । बृहत् विषय र बृहत् घटनालाई समेट्ने भएकाले यसमा जीवन जगत्को विस्तृत क्षेत्रलाई यसले समेट्दछ । प्रकृतिको विविध रूप, जीवनका विविध क्षणहरू उपन्यासमा समेटिन्छन् ।

उपन्यास विस्तृत घटनाको चित्रण भएकाले त्यस्ता उल्लेख्य घटनाहरूको वर्णन समाख्याताले गर्दछ । कथानकमा आएका विविध घटनाहरूलाई वर्णन गर्दै समाख्याता अगाडि बढ्ने र उपन्यासको उद्देश्य पूरा गर्ने काम समाख्याताले गर्छ । त्यसैले उपन्यासको प्रस्तुति शैली वर्णनात्मक हुन्छ ।

३.२.२ उपन्यासको परिभाषा

पाश्चात्य साहित्यबाट सुरु भएको उपन्यास लेखन हाल संसारभर फैलिएको छ । यो साहित्यिक रूप चर्चा प्रसिद्धिको आधारमा यसले महाकाव्यको परिवर्तित स्थानलाई ओगट्न सफल भएको छ । उपन्यासमा बृहत् जीवन जगत्को साहित्यिक प्रस्तुति हुन्छ । यसमा मानव जीवनसँग सम्बन्धित घटना, चरित्र र परिवेशको कलात्मक प्रस्तुति हुन्छ । प्रचलनमा रहेका उपन्यासका आधारमा विभिन्न विद्वान्हरूले आआफ्नै तरिकाले उपन्यासलाई परिभाषित गरेका छन् ।

नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०६७) का अनुसार धेरै अध्याय वा खण्डहरूमा लेखिने लामो साहित्यिक कथा, चरित्रप्रधान गद्य महाकाव्य हो (पृ. १४२) ।

हिन्दी साहित्य कोशका अनुसार उपन्यास वास्तविक जीवनको काल्पनिक कथा हो (वर्मा तथा अन्य, सन् १९८५, पृ. १२१) ।

हडसन (सन् १९९४) का अनुसार उपन्यासको अस्तित्व र रुचि नारी र पुरुषको जीवनका साथै मानवीय कार्य र भावनाको भव्य चित्रण गर्नुमा रहेको छ (पृ. १२९) ।

ह्यारिस र लेभि (सन् १९७५) का अनुसार छोटो कथा एवम् काल्पनिक चित्रणभन्दा फरक हुने विशिष्ट किसिमको लामो आख्यानात्मक गद्य कृतिलाई उपन्यास भनिन्छ (पृ. १९७२) ।

नगेन्द्र (सन् १९७८) का अनुसार उपन्यास गद्यमा रचित दीर्घ कलेवरको कथात्मक साहित्यिक रूप हो (पृ. १४०) ।

चालिसे (२०२४) का अनुसार लामो साहित्यिक कथा उपन्यास हो (पृ. २०) ।

बालचन्द्र शर्मा (२०१९) का अनुसार उपन्यास धेरै अध्याय वा खण्डहरूमा लेखिने लामो साहित्यिक कथा हो (पृ. १५२) ।

दयाराम श्रेष्ठ तथा मोहनराज शर्मा (२०४९) का अनुसार बहुविध संरचनात्मक एकाइद्वारा हरेक अङ्ग परम्परामा शृङ्खलाबद्ध भई निश्चित मूल्य प्राप्त गरेको तथा व्यापक परिधिभरिको समय र स्थानभित्र विस्तारित कला-सौन्दर्ययुक्त कथात्मक गद्यलाई उपन्यास भनिन्छ (पृ. १११) ।

समग्रमा उपन्यास आख्यान साहित्यको गद्य रूप हो, जसको संरचनागत आयाम महाकाव्य स्तरको हुन्छ, र यसले जीवनको बृहत् पक्षको चित्रण गर्दछ भनेर चिनाउन सकिन्छ ।

३.२.३ उपन्यासका तत्त्व

कुनै पनि साहित्यिक विधाको आफ्नै संरचनागत आयाम हुन्छ । त्यही संरचनागत आयामभित्रै रहेर कुनै पनि साहित्यिक कृतिले आफ्नो पहिचान देखाउँछ । उपन्यास विभिन्न तत्त्वहरूको सङ्घटनद्वारा निर्माण हुन्छ । यी अवयवहरूको अभावमा उपन्यासले कृतिगत सार्थकता प्राप्त गर्न सक्दैन । अर्थात् यिनीहरूको सार्थक प्रयोगले नै उपन्यासले स्पष्ट स्वरूप प्राप्त गर्दछ । हड्सन (सन् १९९४) ले सानो वा ठूलो असल वा खराब जुनसुकै उपन्यासको संरचनाका लागि मुख्य रूपमा कथानक, पात्र, संवाद, कार्यको समय र स्थान, शैली, उद्देश्य वा जीवनदर्शन गरी छोटो तत्त्वहरू आवश्यक पर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (पृ. १३१) । उनका अनुसार यी छोटै तत्त्वको उपस्थितिमा उपन्यासको निर्माण हुन्छ । हिन्दी साहित्यकोश (सन् १९५८) का अनुसार सम्पूर्ण कथा साहित्यका लागि कथानक, पात्र, संवाद, देशकाल, शैली तथा उद्देश्य आवश्यक पर्छन् अझ उपन्यासमा यिनको विशेष महत्त्व हुन्छ (पृ. १३३) । यिनका अनुसार कथाका तत्त्वहरू नै उपन्यासका तत्त्व हुन् । हिमांशु थापा (२०४७) का अनुसार उपन्यासका लागि छोटो तत्त्व आवश्यक मानिएका छन् - कथा, वस्तु, पात्र, भाषाशैली, वातावरण, र उद्देश्य । थापाले पनि उपन्यासका ६ वटा तत्त्वलाई स्वीकार गरेका छन् । मोहनराज शर्मा (२०५५) ले आख्यानका लागि आवश्यक पर्ने तत्त्वलाई स्थूल र सूक्ष्म भनेर वर्गीकरण गर्दै कथानक चरित्र एवं परिवेशलाई स्थूल अन्तर्गत र विषयसूत्र, भाषाशैली, उद्देश्य, एवम् दृष्टिबिन्दुलाई सूक्ष्मअन्तर्गत पर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (पृ.३८४) । उपन्यासका तत्त्व यति नै छन् भन्ने सन्दर्भमा सबै विद्वान्हरू एकमत छैनन् । यसका सन्दर्भमा पूर्वीय तथा पाश्चात्य विद्वान्हरूको आआफ्नै मत रहेको छ । यी सबै विद्वान्हरूको मतलाई दृष्टिगत गर्दा अधिकांश विद्वान्हरूले स्वीकार गरेका तत्त्वहरूमा कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैली रहेका छन् ।

(क) कथानक

कथानक उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यो अङ्ग्रेजी शब्द प्लटको नेपाली रूपान्तरण हो । धनञ्जयले यसलाई नाटकका सन्दर्भमा वस्तु भनेका छन् । अरिस्टोटलले

दुखान्तका सन्दर्भमा अनिवार्य तत्त्व, जीवन र आत्मा भनेको पाइन्छ (चामलिङ, २०४०, पृ. १८४) । यसले पाठकलाई सर्वप्रथम आकर्षित गर्दछ । यो उपन्यासको आधारभूत पक्ष हो । उपन्यासमा विभिन्न घटनाहरूको प्रयोग गरिन्छ । घटनावली कल्पना प्रधान हुन्छ र त्यसमा तर्क एवम् बुद्धिको मिश्रण गरेर आख्यानका लागि कथानकको निर्माण गरिन्छ (शर्मा, २०४८, पृ. १२२) । त्यसैले घटनावली कथानक होइन तर घटनाहरूको सङ्घटनबाट नै कथानकको निर्माण गरिन्छ । वर्मा तथा अन्यले हिन्दी साहित्यकोश (सन् १९८५) मा कथानकलाई कथाको छोटो रूप वा सारांश भनेका छन् (पृ. २०३) । एक अर्कामा सम्बद्ध घटनाहरू कार्यकारण शृङ्खलामा क्रमबद्ध रूपमा राख्दा कथानक बन्छ । त्यस्ता घटनाहरू एक अर्कोसित उनेर सम्बन्ध जोड्ने तथा सुसङ्गठितता प्रदान गर्ने काम कथानकले गर्छ (प्रधान, २०४०, पृ. १०) । घटनाहरूको विशिष्ट क्रमबद्ध रखाइको योजनालाई कथानक भनिन्छ ।

उपन्यासको कथानक विभिन्न स्रोतबाट लिइन्छ । संस्कृतका साहित्यशास्त्रीहरूले नाटकका सन्दर्भमा प्रख्यात, उत्पाद्य र मिश्रित गरी कथानकका तीन स्रोत मानेका छन् (थापा, २०४७, पृ. ६२) । स्रोतका सन्दर्भमा शर्मा (२०४८) ले परिहास, यथार्थ, रागभाव र स्वैर कल्पना गरी कथानकका चारवटा स्रोत मानेका छन् (पृ. १२५-१२६) । उपन्यासमा कथानकका स्रोत विभिन्न हुन्छन् । यसरी उपन्यासमा कथानकको स्रोत ऐतिहासिक, पौराणिक र सामाजिक गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । संरचनागत दृष्टिले कथानक सरल र जटिल दुवै प्रकारका हुन्छन् । अरिस्टोटलका अनुसार अविच्छिन्न कार्यव्यापार भएको कथानक सरल र स्थिति विपर्यय तथा अभिज्ञानका सहायताबाट भाग्य परिवर्तन हुन्छ भने त्यो जटिल कथानक हो (उपाध्याय, २०५२, पृ. ६५) । उपन्यासमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म अविच्छिन्न रूपमा रहने कथानक मूल कथानक हो र त्यससँग जोडिएर आउने अन्य कथानक सहायक कथानक को । आख्यानमा मूल कथानक एउटा हुन्छ भने सहायक कथानक एकभन्दा बढी हुन सक्छ । एकोन्मुख ढाँचामा अगाडि बढेको कथानक सरल कथानक हो भने विभिन्न प्रसङ्गहरू आई कथानकमा नयाँ नयाँ मोड आउछ भने त्यस्तो कथानक जटिल कथानक हो ।

कथानक आफैमा सुगठित हुन्छ । अरिस्टोटलका अनुसार कथानकको पूर्णताका लागि आदि, मध्य र अन्त्य भाग मिलेको हुनुपर्छ जसबाट पाठकमा जिज्ञाशा उत्पन्न हुन्छ र अन्त्यमा सम्पूर्ण जिज्ञाशा अन्त्य हुन्छ । आदि कथानकको आरम्भिक भाग हो । यसमा चिनारी र प्रथम सङ्घटावस्था रहन्छ । मध्य कथानकको मुख्य भाग हो । यसमा कथानक

विकास चरमावस्थामा पुग्दछ । अन्त्य कथानकको समापन भाग हो । यसमा सङ्घर्षहास र उपसंहार रहन्छ (शर्मा, २०५५, पृ. ३९१-३९२) । अन्त्य भागमा सङ्घर्षहास टुङ्गिएपछि कथानकको पनि अन्त्य हुन्छ । कथानक विकासमा कौतूहलको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । घटना विकासको समयमा यसपछि के हुन्छ भन्ने कुरा नै कौतूहल हो । यसले कथानकलाई निरन्तर अगाडि बढाइरहेको हुन्छ । यसैले पाठकलाई कथा पढ्न प्रेरित गर्छ र अधि बढ्न मद्दत गर्छ । कौतूहललाई प्रभाव पार्ने तत्त्व द्वन्द्व हो । दुई विपरीत विचार तथा पक्षबीचको सङ्घर्ष द्वन्द्व हो । उपन्यासमा द्वन्द्व आन्तरिक द्वन्द्व र बाह्य द्वन्द्व गरी दुई प्रकारले प्रस्तुत हुन्छ । पात्रका विपरीत मनकाबीच हुने सङ्घर्ष आन्तरिक द्वन्द्व हो । यस्तो द्वन्द्व मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासमा बढी प्रयोग गरिएको हुन्छ । पात्र पात्रका बिच हुने भौतिक सङ्घर्ष बाह्य द्वन्द्व हो । ढाँचागत दृष्टिले हेर्दा कथानक रैखिक, वृत्ताकारीय र अर्धवृत्ताकारीय गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । समयको एक बिन्दुबाट सुरु भएर अर्को बिन्दुमा गई टुङ्गिने कथानक रैखिक कथानक हो । समयको जुन बिन्दुबाट कथानक सुरु हुन्छ त्यही बिन्दुमा गएर टुङ्गिने कथानक वृत्ताकारीय कथानक हो । त्यस्तै कथा सुरु भएको समयको बिन्दुबाट कथा अधि बढी पुनः त्यही बिन्दुमा फर्की कथा अधि बढ्छ भने त्यस्तो कथानक अर्धवृत्ताकारीय कथानक हो ।

(ख) पात्र

घटनासँग सम्बद्ध भएर आउने उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व पात्र हो । यो अङ्ग्रेजी शब्द 'क्यारेक्टर' को नेपाली रूपान्तरण हो । पात्रले उपन्यासमा व्यक्तिको प्रतिनिधित्व गर्छ । पात्रकै क्रियाकलापबाट उपन्यासका घटनाहरूको निर्माण हुन्छ । घटना वस्तुरचनाको आधार नै पात्र हुन् (थापा, २०४७, पृ. १२८) । पात्रले नै घटनाको निर्माण गर्छन् । कतिपय नैतिक र अभिवृत्तीय गुणहरूले युक्त पात्रलाई चरित्र भनिन्छ र व्यक्तिलाई देखाउने ढङ्गलाई चरित्रचित्रण भनिन्छ (शर्मा, २०४८, पृ. १२४) । उपन्यासमा मान्छे मात्र नभएर देवता, राक्षस, पशुपक्षीजस्ता अतिमानवीय र मानवेतर पात्रका पनि प्रयोग गरिन्छ । अतिमानवीय र मानवेतर पात्रहरूले पनि मानवीय चरित्रको उद्घाटन गरेको पाइन्छ (घर्ती, २०६७, पृ. ७२) । मानवेतर पात्रले पनि मानवजस्तै क्रियाकलाप गर्ने तथा स्वभाव देखाउने गर्दछन् । उपन्यासमा वास्तविक पात्रको आग्रह गरिए पनि त्यो वास्तविक नभएर त्यसमा कल्पनाको मिश्रण हुन्छ । वास्तविक व्यक्तिको चित्रण भएमा त्यो विवरण वा इतिहास बन्छ । पात्रलाई वैयक्तिक चरित्र प्रदान गर्नु र प्रतिनिधिमूलक बनाउनुपर्छ ।

पात्रको कार्यद्वारा प्राप्त हुने फलमा पाठकको पनि सहानुभूति हुन्छ । आधुनिक उपन्यासमा अझ खास गरी पात्रको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । पात्रको क्रियाकलाप संवादबाट पनि कथानक अगाडि बढिरहेको हुन्छ । पात्रलाई देखा वा उसको भनाई सुन्दा त्यो कथाको स्थान र समय पनि पाठकले अनुमान गर्छ (बराल २०३९, पृ. ६५) । कथानक अगाडि बढाउने वा परिवेशको जानकारी दिने काम पात्रले गर्छ । त्यसैले यो उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । उपन्यासमा पात्रको निर्माण गरी कथानक अगाडि बढाउन पनि सकिन्छ र आफै पात्र बनेर कथानक अगाडि बढाउन पनि सकिन्छ । यसरी हेर्दा पात्र उपन्यासको अनिवार्य तत्त्व हो । उपन्यासमा प्रयोग गरिने चरित्र जीवनका विभिन्न सन्दर्भबाट टिपिएका हुन्छन् । उपन्यासलाई सजीव बनाएर कथानकलाई गति दिने महत्त्वपूर्ण काम पात्रको हुन्छ । मोहनराज शर्माको अनुसार पात्रलाई सामान्य लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता आवद्धताका आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ । पात्रका प्रकारहरू गतिशील पात्र र स्थिर पात्र, गोल पात्र र चेष्टा पात्र, प्रतिनिधि पात्र र व्यक्तिपरक पात्र, अन्तर्मुखी पात्र र बहिर्मुखी पात्र हुन्छन् । प्रधानले मूल पात्र गौण पात्र र अति गौण पात्र गरी तीन वर्गमा विभाजन गरेका छन् । प्रवृत्तिका आधारमा पात्र अनुकूल र प्रतिकूल हुन्छन् भने स्वभावका आधारमा गतिशील र गतिहीन हुन्छन् । त्यस्तै गरी आवद्धताका आधारमा पात्र बद्ध र मुक्त हुन्छन् ।

(ग) परिवेश

उपन्यासमा घटना घटित हुने स्थान, समय तथा वातावरणलाई परिवेश भनिन्छ । घटना पात्रका माध्यमबाट घटित हुने भएकाले उपन्यासमा पात्रले कार्यसम्पादन गर्ने ठाउँ, समयलाई परिवेश भनिन्छ । परिवेशलाई देश, काल, वातावरण पनि भनिन्छ । शर्माले परिवेशलाई कथाको सामान्य कार्यस्थल र कथाकाल, जसमा कार्यव्यापार घटित हुन्छ (शर्मा, २०५५, पृ. ३९९) भनेका छन् । पात्रले कार्यव्यापार गर्ने तथा घटनाहरू घटित हुने वस्तुजगत् नै परिवेश हो । कुनै पनि घटना निश्चित स्थानमा घटित हुने भएकाले परिवेशले घटनालाई प्रभावशाली ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछ । परिवेशमा आख्यानको सम्पूर्ण पर्यावरण समावेश हुन्छ र पर्यावरणअन्तर्गत रीतिथिति, प्रथा, व्यवहार, जीवन, रहनसहनका साथै प्राकृतिक पृष्ठभूमि र वातावरण पर्दछन् । उपन्यासमा परिवेशको सही प्रयोगले यसको लोकप्रियता र विश्वसनीयतालाई बढाउँछ । देशकाल वातावरणअन्तर्गत देशले उपन्यासको घटना घटित हुने भौगोलिक क्षेत्रगत सीमालाई निर्धारण गर्छ । त्यस्तै कालले घटना घटेको

समयलाई र वातावरणले अनुभवलाई जनाउँदछ । उपन्यासलाई प्रभावशाली र तीव्र बनाउन पनि पात्रको कार्यव्यापारको निर्माणमा परिवेशले गहन जिम्मेवारी निर्वाह गर्दछ । परिवेश बाह्य र आन्तरिक हुन्छन् । बाह्य परिवेश भन्नाले घटना घटित हुने स्थान, समय, वातावरण, घटनाका प्रभाहरू पर्दछन् भने आन्तरिक परिवेशअन्तर्गत पात्रको मानसपटलमा रहेको परिवेशलाई जनाउँछ । यसअन्तर्गत मानसिक कुण्ठा, अन्तर्द्वन्द्वजस्ता मानसपटलमा हुने परिवेशलाई जनाउँदछ ।

(घ) उद्देश्य

साहित्यकारले कुनै न कुनै प्रयोजनका लागि साहित्य लेखेको हुन्छ । उपन्यासको प्रयोजन नै उद्देश्य हो (शर्मा, २०५५, पृ. ४१०) । उपन्यासकारले पाठकमाझ कुनै न कुनै सन्देश दिन, विचार प्रस्तुत गर्न या जीवनदर्शन व्यक्त गर्न खोजेको हुन्छ । उपन्यासको मूल प्रतिपाद्य रचयिताको कृतिगत जीवनदर्शन नै हो । त्यसैलाई उद्देश्य भनिन्छ (कैलाशप्रकाश, सन् १९६२, पृ. ३६) । उपन्यासमा उपन्यासकारको विचार वा दृष्टिकोण नै उद्देश्य हो । पूर्वीय साहित्यमा प्रीति, आनन्द, रसानुभूति, धर्म, अर्थ, काम मोक्ष, आदिलाई र पाश्चात्य साहित्यमा आनन्दप्राप्ति, नीतिशिक्षा, लोकमङ्गल आदिलाई साहित्यको प्रयोजन मानिएको छ (शर्मा, २०५५, पृ. ४१२-४१३) । उपन्यासको मुख्य उद्देश्य जीवनका कुनै मुख्य घटनाको उद्घाटन गर्नु, यथार्थको चित्रण गर्नु हुन्छ ।

(ङ) दृष्टिबिन्दु

आख्यान कसको हो र आख्यानकार को हो भन्ने कुरा नै दृष्टिबिन्दु हो । दृष्टिबिन्दु त्यो परिप्रेक्ष्य हो, जसद्वारा आख्यानकारले चरित्र, कार्यव्यापार, परिवेश, आदिलाई पाठकका सामु राख्छ (शर्मा, २०५५, पृ. ४१४) । कथाको समाख्याता हुन्छ । कथाको वर्णनमा समाख्याताको अवस्थिति नै दृष्टिबिन्दु हो (कडन, सन् १९८०, पृ. ७४५) । दृष्टिबिन्दु प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु र तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा उपन्यासकारले आफूलाई पनि उपन्यासभिन्न सङ्कलन गर्छ । आफू पनि उपन्यासकै एक पात्र हुन्छ । यसलाई आन्तरिक दृष्टिबिन्दु पनि भनिन्छ । किनभने यसमा भनिएका कुराहरू आत्मकथामा जस्तै गरी आएका हुन्छन् (बराल र एटम, २०५६, पृ. ३९) । यसमा समाख्याताले जुनसुकै कुरा मका माध्यमद्वारा व्यक्त गर्दछ । प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । केन्द्रीय प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा कथयिता

केन्द्रीय पात्र हुन्छ भने परिधीय प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा कथयिता केन्द्रीय पात्र र घटनाभन्दा टाढा बसेर कथा सुनाइरहेको हुन्छ । तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा ऊ, त्यो वा पात्रको नामको प्रयोग गरेर कथा भनिन्छ । यसलाई बहिरङ्ग दृष्टिबिन्दु पनि भनिन्छ (शर्मा, २०५५, पृ. ४१४) । यो सर्वज्ञ, सीमित र वस्तुगत गरी तीन प्रकारको हुन्छ । सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुमा समाख्याताले सर्वज्ञभैँ सम्पूर्ण पात्र र घटनाबारे जानेको हुन्छ । उसलाई पात्रका विचार अनुभव तथा उद्देश्य जान्ने र प्रस्तुत गर्ने विशेष सुविधा हुन्छ । सीमित दृष्टिबिन्दुमा समाख्याताले तृतीय पुरुषमा समाख्यान गर्छ तर उसले आफूलाई आख्यानको कुनै एक पात्र वा पात्रसमूहको अनुभव र विचारमा लुकाउँछ (शर्मा, २०५५, पृ. ४१५) । सीमित दृष्टिबिन्दुमा समाख्यातालाई पात्र वा समूहको सीमित कुराको मात्र ज्ञान हुन्छ । वस्तुगत तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा समाख्यातालाई कुनै पनि पात्र वा पात्रसमूहको ज्ञान हुँदैन उसले केवल घटनाको सतही वर्णन मात्र गर्दछ ।

(घ) भाषाशैली

भाषा साहित्यिक अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने अभिव्यक्तिको तरिका शैली हो । उपन्यास भाषिक कला भएकाले यसका अभावमा उपन्यासले रूपाकार र मूर्तता पाउन सक्दैन उपन्यासले भाषाको गद्य रूपलाई अँगाल्छ (घर्ती, २०६७, पृ. ७३) । उपन्यासमा दुई प्रकारका भाषाको प्रयोग हुन्छ । पहिलो किसिमको भाषा समाख्याताले प्रयोग गरेको हुन्छ । यस्तो भाषा अपेक्षाकृत नियमबद्ध र लेखकीय स्तरानुरूप हुन्छ । दोस्रो किसिमको भाषा उपन्यासका पात्रहरूको संवादमा प्रयोग गरिन्छ (बराल र एटम, २०५६, पृ. ४१) । उपन्यासको भाषामा उच्च, मध्यम र निम्न गरी तीन प्रकारका प्रयुक्तिहरू पाइन्छन् । परिनिष्ठित काव्यात्मक र नेपालीमा तत्सम शब्दको बढी प्रयोग भएको भाषालाई उच्च प्रयुक्ति भनिन्छ । दोस्रो प्रयुक्तिको भाषा आंशिक काव्यात्मक भए पनि त्यति कठिनाई हुँदैन । यो नेपाली, संस्कृत, उर्दु, अङ्ग्रेजी, भर्सा, आदि शब्दको समान रूपले प्रयोग गर्दा मध्यम प्रयुक्ति हुन्छ (शर्मा, २०५५, पृ. ४०५) । बोलचालको नेपाली भाषा प्रयोगलाई निम्न प्रयुक्ति भनिन्छ । सामान्य भाषा पनि साहित्यमा प्रयोग भएपछि विशिष्ट बन्दछ । यसअन्तर्गत शब्दभण्डार, शब्दचयन, चिह्नप्रयोग तथा वाक्यगठनजस्ता पक्ष पर्दछन् । शब्दभण्डारअन्तर्गत शब्दस्रोतको खोजी गरिन्छ जसमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्द पर्दछन् ।

शैली अभिव्यक्तिको प्रकार हो । लेखकको अभिव्यक्ति ढाँचा शैली हो (कडन, १९८०, पृ. ६६३) । आइ. ए. रिचर्डस्ले शैलीलाई व्यक्तित्वको सूचक मानेका छन् भने हड्सनले शैलीलाई वैयक्तिक गुण मानेका छन् । कस्ता शब्द वा वाक्यमा कसरी रचनालाई अभिव्यक्त गरिएको छ भन्ने कुरा नै शैली हो (शर्मा, २०५५, पृ. ४०९) । भाषिक एकाइको सौन्दर्यबोधक, समुच्चयको सौन्दर्यबोधक प्रस्तुति नै शैली हो । शैलीअन्तर्गत मुख्य रूपमा विचलन पर्दछ । यसअन्तर्गत ध्वनिगत विचलन, व्याकरणिक विचलन र अर्थगत विचलन पर्दछ । ध्वनिगत विचलनअन्तर्गत वर्ण प्रयोग हेरिन्छ त्यस्तै व्याकरणिक विचलनअन्तर्गत पदसङ्गति हेरिन्छ भने अर्थगत विचलनअन्तर्गत अर्थको अध्ययन गरिन्छ । शैलीले उपन्यासलाई विशिष्ट र मौलिक बनाउँछ । शैली निजत्वको विशिष्ट रूप हो (प्रधान, २०४३, पृ. ११) । यो अमूर्त र सूक्ष्म हुन्छ । शैलीको परिचय भाषाप्रयोग कथावस्तुको गठन, चरित्रचित्रण तथा विषयको शृङ्खलाबद्ध प्रस्तुतिकरणमा पाइन्छ (उपाध्याय, २०६७, पृ. १७२) । प्रस्तुतिको वैयक्तिक तरिका नै शैली हो ।

३.३ उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा

उपर्युक्त उपन्यास सिद्धान्तका आधारमा उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा निम्नानुसार निर्धारण गरिएको छ :

- (क) कथानकमा मनोविश्लेषण
- (ख) पात्रमा मनोविश्लेषण
- (ग) परिवेशमा मनोविश्लेषण
- (घ) उद्देश्यमा मनोविश्लेषण
- (ङ) दृष्टिबिन्दुमा मनोविश्लेषण
- (च) भाषाशैलीमा मनोविश्लेषण

यही विश्लेषणको ढाँचाका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण तल गरिएको छ ।

३.४ अपर्णा उपन्यासमा प्रस्तुत मनोविश्लेषण

मनोविश्लेषणको प्रयोगका दृष्टिले अपर्णा उपन्यास उल्लेखनीय छ । उपन्यासमा प्रयुक्त मनोविश्लेषणको अध्ययन पात्रका आधारमा गरिने भए पनि उपन्यासका अन्य तत्त्वका

आधारमा पनि त्यसको अध्ययन गर्न सकिन्छ । पात्रबाहेक उपन्यासको विश्लेषण गर्न सकिने आधार कथानक, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु हुन् । यहाँ यिनै तत्त्वका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.४.१ कथानकमा मनोविश्लेषण

अपर्णा उपन्यासको विषयवस्तु मनोविश्लेषणमा आधारित छ । उपन्यासमा असामान्य पात्रको प्रयोग गरी कथानक प्रयोगमा मनोविश्लेषणको प्रयोग गरिएको छ । ‘गोठाले’ ले असन्तुलित अवस्था भएको पात्रबाट उपन्यासको निर्माण गरेका छन् र अपर्णाकै मनको विश्लेषण गरेका छन् । अपर्णाकै मनको विश्लेषण गर्नका लागि उनले बलत्कारको सन्दर्भलाई लिई अपर्णामा रहन गएको मानसिक कुण्ठालाई देखाएका छन् । अपर्णा एक युवाद्वारा बलात्कृत हुन्छे । त्यसपछि उसको बिहे हुन्छ । ऊ भने मानसिक समस्याले ग्रस्त रहेकी हुन्छे । बिहेमा सामाजिक रीतिरिवाज पूरा गरिन्छ । उसले छोरी पाउँछे । उसकी भाउजूले छोरा पाउँछे । यी सबै घटनामा पनि अपर्णा मानसिक समस्याले ग्रस्त छे । अन्त्यमा अपर्णाले लोग्नेसामु आफ्नो मनको कुरा फुकाउँछे र कुटाइ खाएर पनि आफूलाई हल्का पाउँछे । त्यसपछि अपर्णाले अर्को बिहे गरी बस्छे ।

अपर्णाको कथनक स्रोत मनोवैज्ञानिक हो । उनले आपर्णाजस्तो मानसिक समस्याले ग्रस्त भएकी पात्र प्रयोग गरी उसको मनको विश्लेषण गरेका छन् । “त्यो आयो भ्यालबाट अनि मलाई होस भएन त्यसले मेरो गालामा गाला जोड्यो” (पृ. ५९) । गोठालेले बलात्कृत भएकी महिलाको मनमा दवेको कुरालाई उद्घाटन गर्न उपन्यासको रचना गरेका छन् । उपन्यास नारीमनका जटिलतालाई वस्तुको रूप दिएर खडा भएको छ (सुवेदी, २०५३, पृ. १८१) । बलत्कारपश्चात् उसको मनमा रहेको कुराले अपर्णाको दैनिक जीवन कसरी प्रभावित छ भन्ने कुरालाई गोठालेले देखाएका छन् । “बनारसी साडीले गुटमुटिएकी र त्यस्तै बनारसी दुपट्टाको खास्टोले घुम्टो छोपिएकी छ । सँगसँगै मुटुभित्र त्यो रहस्य पनि गुटमुटिएर बसेको छ” (पृ. १०) । गोठाले उपन्यासभरि नै अपर्णाको मनको विश्लेषण गर्नमा केन्द्रित छन् । “यो सब बिपना हो तैपनि किन उसलाई यो सब सपना लागिरहेछ” (पृ. १०) । अपर्णाले लोग्नेप्रति करुणा भाव व्यक्त गर्छे । “यो उसको दुल्हाको खुट्टा हो; गोरो सुलुत्त परेको । तर यो खुट्टाप्रति उसभित्र करुणा जाग्यो । उसलाई अकस्मात् पहिलेजस्तै फेरी रून मन लाग्यो” (पृ. ११) । आफू अपवित्र भएका कारण लोग्ने ठगिएको ठानी अपर्णालाई रून

मन लाग्छ । उपन्यासमा अपर्णाले आफ्नो कुरा भन्न नसकेको र छातीमै अटेसमटेस भएर रहेको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । “उसले चिच्याउन खोजी “म त्यो होइन जुन तपाईंले सम्झनुभएको छ” तर उसको स्वर खुलेन त्यो छातीमा अटेसमटेस भएर स्तब्ध भयो” (पृ. १४) । अपर्णाले जेठानीलाई देखा जेठानी आफूभन्दा राम्री भएको सम्झन्छे । “अपर्णाले कातर आँखाले भाउज्यूतिर हेरी” (पृ. १८) । अपर्णाले प्रयास गरे पनि त्यो रहस्य उसको मुटुभित्रै रहन्छ । “त्यो पाप सुटुक्क उसको मुटुभित्र लुकेर बसेको छ, रहस्य भएर” (पृ. ३४) । उपन्यासमा अपर्णाको मनमा रहेको अनुभवलाई विश्लेषण गरिएको छ । यसरी हेर्दा उपन्यासको विषयवस्तु मनोविश्लेषणात्मक छ । समाजमै रहेको पात्रको मनको विश्लेषणमा समाजकै प्रभाव खोजिएको छ । यसको कथाको स्रोत सामाजिक रहेको छ ।

अपर्णा उपन्यासमा एउटै कथाको प्रधानता छ । यो अपर्णाको उकुसमकुस, र अन्तर्व्यथाको कथा हो (गरिमा, १७(३), ४३) । यसमा प्रधान कथामा जोडिएका अन्य कथाहरूको उपस्थिति छैन । सम्पूर्ण कथा अपर्णाकै मनोविश्लेषणमा केन्द्रित छ । अपर्णाबाहेकका अन्य कथा छैन । अपर्णा बलात्कृत हुनु, त्यसले अपर्णाको मानसिक अवस्थालाई अस्वस्थ बनाउनु, त्यस्तो मानसिक विक्षिप्तताको अवस्थाबाट आफू मुक्त हुन खोज्नु र अन्त्यमा मानसिक कुण्ठालाई फुकाई स्वस्थ भई सरल जीवनयापन गर्नु सबै एउटै कथा हो । यी सबै घटनाहरू अपर्णाकै मानसिक अवस्थासँग सम्बन्धित छन् र एउटै उद्देश्यमा आएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा आएका सबै सबै घटनाहरू एकै दिशातिर फलागम, चरमोत्कर्ष र शिथिलतातिर उन्मुख छन् । यसरी हेर्दा उपन्यास गठनका पक्षबाट सरल छ ।

कथानक विकासका कोणबाट *अपर्णा* उपन्यासलाई आदि मध्य र अन्त्य गरी तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा अपर्णा बलात्कृत भएको क्षण घटना विकासको आदि भागमा आएको छ । यसले कथानक विकासको पृष्ठभूमिगत आधार निर्माण गरेको छ र घटना अगाडि बढ्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्माण गरेको छ । बलात्कृत भएपछिको समयदेखि अपर्णाले आफ्नो मनको कुरा लोग्नेसँग नफुकाउँदासम्मको घटना मध्य भागमा पर्छ । यसमा अपर्णाको मनामा रहेको कुण्ठाको विकास भई चरम अवस्थामा पुग्दछ । अपर्णाले आफ्नो मन खोलेपछि शान्त महसुस गरेकी छ । त्यसपछिका अपर्णाले सामान्य अवस्थामा जीवनयापन गरेका घटनाहरू उपन्यास विकासको अन्त्य भागमा पर्दछन् ।

उपन्यासमा अपर्णा पहिल्यै बलात्कृत भएकी हुन्छ । यस घटनामा युवक भ्यालबाट हाम फालेर आउँछ । “त्यो भ्यालबाट हाम फालेर आयो” (पृ. ५९) । युवक भ्यालबाट आइसकेपछि अपर्णा बलात्कृत हुन्छे । “अनि मलाई होस भएन, त्यसले मेरो गालामा गाला जोड्यो” (पृ. ५९) भन्ने भनाईबाट ऊ पहिल्यै बलात्कृत भएको पुष्टि हुन्छ । यस घटनाले अपर्णामा मानसिक आघात पुग्छ । उसले आफूले आफैलाई अपवित्र ठान्छे । यसै घटनाले अपर्णाको मनमा हीनता बोधको विकास हुन्छ, जुन अन्य घटनाको पृष्ठभूमिका रूपमा देखा परेको छ । त्यसैले यो उपन्यासको आदि भाग हो ।

अपर्णामा मानसिक समस्याको विकास भइसकेपछि उसको विहे हुन्छ । विहे भइसकेपछि पनि ऊ मानसिक रूपमा असामान्य देखापर्दछे । त्यस्तो कुरालाई उसले बाहिर नखुलाई मनमै राखिरहन्छे । “त्यस्तै त्यो रहस्य पनि पस्यो जुन मुटुभिन्न सामसुम थियो” (पृ. ९) भन्ने भनाईबाट उसको मानसिक अवस्था बुझ्न सकिन्छ । यसरी घटनालाई मुटुमा सामसुम राखेर पनि अपर्णाले बेलाबेलामा त्यसलाई फुकाउन खोज्छे तर सकिदैन । “उसले चिच्याउन खोजी म त्यो होइन जुन तपाईंले सम्झनुभएको छ । तर उसको स्वर खुलेन” (पृ. १४) । यसरी आफ्नो मनमा कुरा गुम्साएर राखेकी अपर्णाले बाह्य वातावरणसँग सामञ्जस्य गर्न सकेकी छैन । उसले स्वविवेकले काम गर्न सकेकी छैन र काममा मन दिन सकेकी छैन । सानोतिनो काम पनि अरूले सम्हालनुपर्छ । “ढोगनुस् न जेठाज्यू तपाईंको” (पृ. १६) । अपर्णामा मानसिक समस्या बढ्दै जान्छ । उसलाई मन्दिर देखा पनि याचना गर्न मन लाग्छ । “हेर्दाहेर्दै उसको आँखा अग्लिएर रहेको तलेजु भवानीको गजुरमा पन्यो । अचानक उसलाई थक्क बसेर आर्त याचना गर्न मन लाग्यो” (पृ. १७) । उसले ढुक्कसँग काम गर्न सकेकी छैन । “ऊ सासूको कोठामा एक कुनामा कुपिएर बसेकी छ” (पृ. १९) । यसरी असामान्य अवस्थामा पुगेकी अपर्णामा अन्य लक्षणहद्ध देखा पर्दछन् । आफूलाई भाउजूभन्दा नराम्री ठान्छे । “ऊ भाउज्यूजति राम्री छैन” (पृ. ३३) । टोह्लाउँछे । “के टोह्लाएर बसिरहनुभएको समेलु साथीले भनी” (पृ. २३) । आफ्नो घरलाई पनि आफ्नो बनाउन सकिदैन । “यो घरलाई अभैँ उसको आफ्नो बनाउन सकेकी छैन” (पृ. ३२) । यस्ता लक्षणहरू अपर्णामा देकापर्दछन् । अपर्णामा मानसिक समस्या बढ्दै जाँदा ऊ अशक्त हुँदै जान्छे । “अपर्णा अशक्त हुँदै गइरहेकी थिई । आफैलाई सोचिरहन्थी, आफूभिन्नकोलाई सोचिरहन्थी र आफैमा डुबिरहन्थी” (पृ. ४३) । यसरी उसमा मानसिक समस्याको मात्रा बढ्दै गइरहेको छ । अपर्णामा ग्रन्थिले ज्यादै प्रभाव पार्दा उसले बाह्य वातावरणमा ध्यान

दिन सकेकी छैन । अपराधबोधले क्षुब्ध अपर्णा पारिवारिक वातावरणबाट भन्नु क्षुब्ध र विकृत हुँदै जान्छे (घर्ती, २०६७, पृ. १०३) । ताप्के किन खस्यो, कसरी खस्यो, र किन दूध पोखियो ? त्यो अपर्णालाई होस हुँदैन । आन्तरिक रूपमै हराउँदा अपर्णालाई आफूले गरिरहेको काम थाहा पाउँदिन । उसले आफ्नो दोष पनि अरूमा थुपार्न चहान्छे । “मानौं दूधको ताप्के घोप्टिनु सासूको दोष हो” (पृ. ४९) । ऊ बाह्य वातावरणमा घुलमिल नगरी खाली छोरीसँग समय बिताउँछे । “ऊ खाली छोरीलाई काखमा राख्थी, छोरीको हात समाउँथी, खेलिरहेको दुवै खुट्टालाई एक आपसमा जोड्थी र त्यसमा म्वाई खान्थी” (पृ. ५०) । यसरी मानसिक विकृति बढ्दै जाँदा “मैले त्यो चाहेको होइन” (पृ. ५५) भन्न खोज्छे तर सकिदैन । उसमा मानसिक विकृति यति बढ्छ कि उसले निस्सासिएको महसुस गर्छे । “ऊ निस्सासिएको थिइन तैपनि उसलाई लागिरहेको थयो” (पृ. ५५) । यसरी मानसिक विकृति विकास हुँदै उत्कर्षमा जानु र आफैले निस्सासिएको महसुस गर्नुसम्मको भाग मध्य भाग हो । यस भागमा अपर्णाको मानसिक समस्या चरमावस्थामा पुगेको छ ।

उपन्यासमा अपर्णाले आफ्नो मनको कुरा आफ्नो लोग्नेलाई भनेदेखि उपन्यास अन्त्यसम्मको घटना अन्त्य भाग हो । यसमा अपर्णाले आफ्नो मनमा रहेको कुरालाई फुकाउँछे । “हो म तपाईंसँग बिहे गर्नुअघि नै बिग्रिसकेकी थिए” (पृ. ५८) । यस भागमा अपर्णाले आफ्नो मनमा रहेको रहस्य उद्घाटन गरी आफ्नो मन शान्त पारेकी छ । यति भएपछि ऊ मानसिक समस्याबाट मुक्त हुन्छे । यहाँनेर आउँदा उसको मनको रहस्य उद्घाटन भएको छ र कथानक अधोगतितिर अगाडि बढेको छ । यसरी अपर्णाले लोग्नेलाई आफू बलत्कार भएको घटना सुनाएपछि उसले कुटाइ खान्छे । “लोग्नेले उसलाई कुटिरहेको थियो” (पृ. ५९) तर अपर्णा भने कुटाइ खाएर पनि शान्त बसिरहेकी थिई । “भुईँमा अपर्णा निस्लोट पल्टेकी थिई” (पृ. ५९) । त्यसपछि “एकजना कोही नभएको अधबैसेसँग उसले घरजम गरी” (पृ. ६०) । यसरी अपर्णाको मानसिक समस्याको चरमोत्कर्षपछि अपर्णाले मृत्युसमान महसुस गर्नु, उसको लोग्नेले कुट्नु, अपर्णाले अर्को बिहे गरी खुसीसाथ जिवनयापन गर्नुजस्ता घटनाहरू उपन्यास विकासको अन्त्य भागमा आएका छन् ।

द्वन्द्वान्तर्गत उपन्यासमा आन्तरिक द्वन्द्व र बाह्य द्वन्द्व देखापरेका छन् । बाह्य द्वन्द्वान्तर्गत अपर्णामा पात्रपात्रबिचको सङ्घर्ष देखापर्छ । अपर्णाले नचाहँदा नचाहँदै पनि युवकले बलात्कार गर्छ । “मैले त्यो गाला पन्छाउन खोजे मैले पन्छाउन सकिन” (पृ. ५९) । अपर्णा बलात्कारबाट बच्न चाहे पनि सकिन्न । यसरी युवक र अपर्णाको बिच द्वन्द्व छ ।

त्यस्तै अपर्णा र भाउजूको बिच पनि द्वन्द्व रहेको छ । जेठानीले म छँदै छु नि भन्दा अपर्णाले “यहाँ म छैन र” (पृ. ४१) भन्ने सोच्छे । जेठानीले “लौ त यो गाग्रो तल लगिदेऊ” (पृ. ४६) भन्दा सुनेको नसुन्यै गरी खुर्मुरिन्छे । उसलाई सहयोग गर्दिन । त्यस्तै सासूले “हैन आजभोलि तलाई सुद्धिबुद्धि छैन” (पृ. ४९) भनेर गाली गर्छे र बुहारीले पनि खउँलाभै गरेर सासूलाई हेछे । “हो हो म काम नगर्ने बुहारी भाउज्यूमात्रै महारानी” (पृ. ४९) भनेर मुखे जवाफ फर्काउँछे । जेठानी र सासूलाई मुखभरिको तातो जवाफ फर्काउने अपर्णा बनेकी छ (सुवेदी, २०५३, पृ. १८२) । अपर्णा आफ्नो कुरालाई खुलाएर यथार्थतालाई स्वीकार गर्न चाहन्छे भने उसको पति चाँहि वास्तविकतालाई लुकाएर कृतिम आदर्शमै रमाउने खालको देखापर्छ । अपर्णा यथार्थ हो भने र उसको पति आदर्श हो (सुवेदी, २०५३, पृ. १८३) । यसरी उपन्यासमा यथार्थ र आदर्श प्रप्तिको द्वन्द्व पनि देखापर्छ । त्यस्तै अपर्णाले म पहिल्यै विग्रिसकेकी थिए भन्दा लोग्नेले उसलाई पिट्छ ।

अपर्णा मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास भएकाले यसमा खास गरी आन्तरिक द्वन्द्व सशक्त रूपमा आएको छ । युवकले बलत्कार गर्दा अपर्णामा इदम् र पराअहम् कसको इच्छा पूरा गर्ने भन्ने द्वन्द्व देखा पर्छ तर इदम्ले जित्दा उसले प्रतिकार गर्न सकिदैन । “मैले त्यो गाला पन्छाउन सकिन” (पृ. ५९) । त्यस्तै बिहेपछि मनको रहस्य भनू कि नभनू भन्ने द्वन्द्व अपर्णामा देखा पर्छ । उसले भन्न चाहे पनि रोकेर राख्छे । “तर उसको स्वर खुलेन त्यो स्वर उसको छातीमा अटेसमटेस भएर स्तब्ध भयो” (पृ. १४) । काम गर्दा पनि गरूँ कि नगरूँ भन्ने आन्तरिक सङ्घर्ष उसमा देखापर्छ । “तैपनि उसले अठोट गर्न सकिन बढार्ने, कि नबढार्ने ?” (पृ. १७) । यसरी अपर्णामा बाह्य परिवेशले गर्दा पनि आन्तरिक द्वन्द्व देखापरेको छ ।

उपन्यासमा द्वन्द्वको सशक्त प्रयोगले कौतूहल सिर्जना गरेको छ । उपन्यासमा अपर्णाले मनमा सामसुम कुरा राखेकी छ । त्यसलाई उपन्यासकारले अन्त्यमा आएरमात्र खुलाएको हुनाले त्यो सामसुम कुरा के होला भन्ने कौतूहल उपन्यासभरि नै देखा पर्दछ । त्यस्तै उपन्यासको विभिन्न स्थानमा अपर्णाले मनको कुरा खोल्न चाहेकी छ । “उसले चिच्याउन खोजी तर उसको स्वर खुलेन” (पृ. १४) । यसले पाठमा अपर्णाले त्यो कुरा कहिले खुलाउँली र त्यसपश्चात उसको अवस्था के होला भन्ने कौतूहल पाठकमा पर्दछ । त्यस्तै अपर्णाले भाउजूसँग रिसिवी गर्दा त्यसपछिको परिणाम खराब हुने हो कि भन्ने कौतूहल पाठकमा पर्छ । सासू रिसाउँदा पनि त्यस्तै उत्सुकता पाठकमा पर्न जान्छ ।

उपन्यासको अन्त्यतिर अपर्णामा मानसिक विकृति बढ्दै जाँदा अपर्णाले त्यो रहस्य कहिले कतिबेला खोल्छे, भन्ने उत्सुकता पाठकमा बढ्दै जान्छ । जब अपर्णाले त्यो रहस्य खोल्छे तब पनि उसको श्रीमान्को भूमिका के होला भन्ने जिज्ञाशा पाठकमा रहिरहन्छ, र अपर्णाले अब के गर्ली भन्ने कौतूहल पाठकमा रहिरहन्छ ।

अपर्णामा घटना बिचबाट उठी केही अघि गई फेरि अन्त्यतिर गई टुङ्गिएको छ । उपन्यास सुरु हुनुभन्दा पहिले केही घटना घटेको छ, जसले उपन्यासको पृष्ठभूमिको काम गरेको छ । अपर्णाले गरेको अपराध उपन्यासा पूर्व सन्दर्भका रूपमा आएको छ (न्यौपाने, २०६८, पृ. ७६) । तर उपन्यासमा त्यो रहस्य बिचमा गएर खोलिएको छ र फेरी घटना अगाडि बढेको छ । यसरी हेर्दा उपन्यास बिचबाट उठी अगाडि बढेको छ र उपन्यासको अन्त्य भागतिर अतिततिर फर्किएको पुनः पहिलेकै बिन्दु समाई अघि बढेको छ । यसरी यो उपन्यासको कथानक ढाँचा अरैखिक छ ।

मनको उद्घाटन गरेर लेखिएको अपर्णाको कथानकको विषयवस्तुगत स्रोत मनोविश्लेषणात्मक रहेको छ, जसको कथास्रोत सामाजिक हो । यो गठनका दृष्टिले सरल छ । यसमा आन्तरिक र बाह्य सङ्घर्षले पाठकमा कौतूहलको सिर्जना गरेको छ । यसरी उपन्यासमा कौतूहल प्रवल रूपमा देखा परेको छ । कथानक ढाँचा अरैखिक भएको यस उपन्यासको घटनाहरूमा अपर्णा बलात्कृत भएको घटना आदि भाग हो । त्यस्तै उपन्यास सुरु भएदेखि अपर्णा आफ्नो रहस्य उद्घाटन गर्ने सम्मको अवस्थामा पुग्नु मध्य भाग हो भने रहस्योद्घाटनपश्चात्को उपन्यासको भाग अन्त्य भाग हो ।

मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिले अपर्णा उपन्यासको कथानक सशक्त बनेको छ । मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासको अविधार्थ कथानक लम्ब्याउनु भन्दा पनि पात्रको मनको चिरफार गर्नु रहेको हुन्छ । पात्रको मनको चिरफारमा केन्द्रित हुने भएकाले यस्तो उपन्यासको कथानक भिनो हुन्छ । त्यस्तै अपर्णाको कथानक पनि भिनो छ । अपर्णामा छोटो कथानकको प्रयोग गरी अपर्णाको चरित्रको उद्घाटन गरिएको छ । उपन्यास एउटै पात्रको मनको विश्लेषणमा केन्द्रित भएकाले यसमा सहायक घटनाको समेत प्रयोग गरिएको छैन । मूल कथानकलाई नै मनोविश्लेषणका लागि अनुकूल बनाउँदै घटनालाई अघि बढाइएको छ । त्यसका लागि कथाको आदि भागमा अपर्णाको मनमा समास्या उत्पन्न हुनाका कारणको समावेश गरिएको छ । त्यस्तै मध्य भागमा अपर्णाको मानसिक समस्यालाई बढाउँदै लगी चरमोत्कर्षमा पुऱ्याइएको छ । यसरी चरमोत्कर्षमा घटनालाई

पुन्याउँदा अपर्णाले वस्तुस्थितिको ज्ञानसमेत पाउँदिन यसरी मानसिक समस्या चरमोत्कर्षमा पुगेपछि अपर्णाले आफ्नो मनको कुरा खोल्छे र सामान्य अवस्थामा फर्कन्छे । मनोविश्लेषणका लागि अपर्णाको कथानकमा आन्तरिक द्वन्द्वको प्रयोग गरिएको छ । त्यसका लागि अपर्णाको मनको विपरीत विचारको द्वन्द्वलाई देखाइएको छ । यसमा मनोविश्लेषणको लागि उपयुक्त क्षीण कथा प्रयोग गरिएको छ । तसर्थ मनोविश्लेषणका दृष्टिले अपर्णाको कथानक सशक्त छ ।

३.४.२ पात्रमा मनोविश्लेषण

अपर्णा उपन्यासमा विभिन्न पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा अपर्णा, उसको लोग्ने, युवक, अपर्णाको बुबा, अपर्णाको आमा, अपर्णाकी सासू, अपर्णाकी जेठानी, अपर्णाकी नन्द, अपर्णाको जेठाजु, समेलु साथी, अपर्णाकी छोरी, आईमाई, जेठानीको छोरा, मधेसको अधवैशे गरी चौधजना पात्रको प्रयोग गरिएको छ । यी मध्ये अपर्णा अपर्णाकी आमा, अपर्णाकी सासू, अपर्णाकी नन्द, जेठानी, अपर्णाकी छोरी, समेलु साथी नारी पात्र हुन् भने अरू सबै पुरुष पात्र हुन् । यसमा अपर्णालाई बलात्कार गर्ने युवक र अपर्णाकी नन्दलाई बाटोमा हेर्ने केटो नेपथ्य पात्र हुन् । यिनीहरूले पर्दाबाहिरबाट मात्र भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यिनीहरूको उपन्यासको घटनाक्रममा कुनै भौतिक उपस्थिति छैन केवल कार्यव्यापारको मात्र उल्लेख गरिएको छ । युवकको कुरा अपर्णाले गर्छे । अपर्णाको मनमा रहस्य उत्पन्न गर्ने प्रमुख पात्र ऊ नै हो । मनोविश्लेषण देखाउनका लागि गोठालेले स्त्रीपात्रको छनोट गरेका छन् । महिलाको मानसिक अवस्था कमजोर हुने भएकाले उनीहरूको मनमा धेरै कुरा गुम्सिएको हुन्छ । त्यसैले मनोविश्लेषण गर्न स्त्री पात्र उपयुक्त हुन्छ । त्यसैले गोठालेले अपर्णाको प्रयोग गरेका छन् । उसैले गरेको व्यवहार अपर्णाले सबैका सामु बताउन नसक्दा ऊ मानसिक समस्यामा डुबेकी छ । नन्दलाई बाटोमा हेर्ने केटाको उपस्थितिले विपरीत लिङ्गप्रति हुने आकर्षणलाई प्रस्तुत गरेको छ । यी पात्रबाहेक अन्य सबै पात्रहरू मञ्चीय पात्र हुन् । उनीहरूले मञ्चमा उपस्थित भई कार्यव्यापार सम्पन्न गर्छन् ।

उपन्यासमा अपर्णा प्रमुख पात्र हो । उपन्यासको कथानक अपर्णाको केन्द्रीयतामा रहेको छ (न्यौपाने, २०६८, पृ. ७५) । यो उपन्यास नै अपर्णाको मनको रहस्य उद्घाटनमा केन्द्रित छ । बलत्कारपछि अपर्णामा कस्तो असर देखापर्छ, उसको मानसिक अवस्था कस्तो रहेको छ, भन्ने विषयमा उपन्यास केन्द्रित भएकाले उपन्यासको प्रमुख पात्र अपर्णा हो ।

अपर्णालाई उपन्यासबाट भिक्दा उपन्यासको कुनै अर्थ रहँदैन । त्यसको कथा नै भत्किन्छ र अर्थ शून्य हुन्छ । यस्तो उपन्यासको उद्देश्यअनुरूप मनको विश्लेषण नै हुँदैन मानसिक अवस्थाको उद्घाटन अन्यबाट हुन सक्दैन त्यसैले अपर्णा यस उपन्यासकी प्रमुख पात्र हो ।

उपन्यासमा देखा परेका युवक, अपर्णाको लोग्ने, अपर्णाकी जेठानी, सहायक पात्र हुन् । मानसिक रूपले असङ्गत वा अस्वस्थ पात्र अपर्णा त्यस अवस्थामा पुग्नका लागि युवकको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ । युवकले जबर्जस्ती गरेकै हुनाले अपर्णाको उच्चाहम्मा ठेस पुग्छ र ऊ मानसिक रूपमा अस्वस्थ हुन पुग्छे यदि युवक नभइदिएको भए अपर्णाको मनमा रहस्य रहने थिएन र ऊ सामान्य बन्ने थई । उसलाई असामान्य अवस्थामा पुग्नका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुनाले युवक यस उपन्यासको सहायक पात्र हो ।

अपर्णाकी जेठानी अपर्णाभन्दा राम्री छे । यसै कुराले अपर्णामा हीनताको मात्र बढाउँछ । ऊ आफैले आफैलाई हीन सम्झन्छे । अपर्णाको मूल अभीष्ट प्राप्तिमा उसको चरित्रले सघाएको छ (न्यौपाने, २०६८, पृ. ८०) । जेठानीले गर्दा उसमा हीनता ग्रन्थीको विकास भएको छ । “तैपनि उसलाई लागि रहनथ्यो भाउज्यू उत्फुल्ल आफूचाहिँ निन्याउरो” (पृ. ४६) । त्यस्तै जेठानीले छोरा पाउँछे त्यसले अपर्णाको मनमा रहेकको छोरा पाउने इच्छा प्रकट हुन्छ जुन पितृरतिको प्रभाव हो । यसरी पितृरति तथा हीनता ग्रन्थीको उद्घाटनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेकीले अपर्णाकी जेठानी यस उपन्यासकी सहायक पात्र हो ।

अपर्णाको मनमा रहेको रहस्यलाई सतहीकृत हुन दिने परिवेशको निर्माण अपर्णाको लोग्नेले गरेको छ । उसले एकोहोरो अपर्णालाई विश्वास गर्छ जसले गर्दा अपर्णाले स्पष्टीकरण दिने कुनै मौका पाउँदैन त्यस्तो हुँदा उसको रहस्य भन् दबिएर बस्छ । “तर त्यो खुट्टाप्रति उसभित्र करुणा जाग्यो” (पृ. ११) । अपर्णाको पति साह्रै सोभो भएकाले ऊ भाग्यले ठगिएको अपर्णालाई लाग्छ । “उसलाई एकतमासले हेरिरहन मन लाग्यो” (पृ. १२) । अपर्णा आन्तरिक रूपमा डुब्दा ऊ टोह्लाउँदा बाह्य वातावरणमा भएको कुरा उसलाई सपनाजस्तो लाग्छ । “यो सब सपना होइन विपना हो” (पृ. १०) । अपर्णाले असामान्य व्यवहार देखाउँदा पनि उसको लोग्नेले केही पत्तो पाउँदैन जसले गर्दा अपर्णाको रहस्यले कुण्ठाको रूप लिन पुग्छ । अन्त्यमा अपर्णाले कुरा खोल्छे तब उसले अपर्णालाई कुट्छ । “लोग्नेले उसलाई कुटिरहेको थियो” (पृ. ५९) । अपर्णाले लोग्नेको कुटाइबाट क्षतिपूर्तिको महसुस गर्छे । यसरी अपर्णाको रहस्य कुण्ठाको रूपमा विकसित हुँदै जान्छ र अन्त्यमा

लोग्नेकै पिटाइले अपर्णाले क्षतिपूर्तिको महसुस गर्छे । त्यसैले अपर्णाको लोग्ने यस उपन्यासको सहायक पात्र हो ।

उल्लिखितबाहेक अन्य पात्रहरू अपर्णा उपन्यासका गौण पात्र हुन् । अपर्णाको बाबुले छोरी बिदाई गरी “दुह्लाको बाबुको हातमा दान गरेर उसलाई सुम्पिदिनुभयो” (पृ. ९) । अपर्णाले बाबुको हात समाएर पितृरति ग्रन्थीको सङ्केत दिएकी छ । “बाबुको हात उसले समाएकी थिई र त्यो हात कहिल्यै नछोडूभै गरी समाइराखेकी थिई” (पृ. ९) । यस उदाहरणले अपर्णामा भएको बाबुप्रतिको प्रेमलाई उद्घाटन गर्न सहयोग गरेको छ । त्यस्तै “अपर्णाले बाबुले थमाएको लुगाले बेहिएर पनि पर्याप्त ममता सँगाल्न सकिरहेकी थिइन” (पृ. २९) । यसरी अपर्णा बाबुसँग नजिक हुन चाहान्छे । बाबुलाई देख्दा उसले बाबुप्रतिको प्रेम दर्साउँछे । यसरी उसको बाबुले अपर्णाको मनको कुरा देखाउन केही भूमिका खेले तापनि उसको उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका छैन । त्यसैले ऊ उपन्यासको गौण पात्र हो । अपर्णाकी नन्दले अपर्णालाई काम गर्न अह्राउँछे, अपर्णालाई डोच्याएर यताउति गराउँछे, आफन्तहरू चिनाउँछे । यस्तो क्रियाकलापले अपर्णा मानसिक रूपमा सन्तुलित नभएको देखाउँछ । उसको अपर्णाको रहस्योद्घाटनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका नभएकाले ऊ यस उपन्यासकी गौण पात्र हो । अपर्णाकी सासूको उपन्यासमा उल्लेख्य भूमिका छैन उसले बुहारीले दूध पोखाउँदा र पूजा सामान पल्टाउँदा गाली गर्छे जसले गर्दा अपर्णा रिसाउँछे । यसरी द्वन्द्वको सिर्जना गर्न उसको सामान्य भूमिका छ, तसर्थ ऊ पनि उपन्यासको गौण पात्र हो । समेलु साथीले अपर्णालाई शृङ्गारको लागि प्रोत्साहित गर्छे, आफूले छोरी पाएको र जेठानीको छोरा देखी अपर्णामा हीनताको भाव बढ्छ । अपर्णाको अपराधबोधलाई ईर्ष्याको खेती गराउनमा भुवनमानको भूमिका रहेको छ (न्यौपाने, २०६८, पृ. ८०) । त्यसैले यिनीहरूले भाव उत्पन्नका लागि सामान्य भूमिका उत्पन्न गरेका छन् । यीबाहेक उपन्यासमा आएका अन्य पात्र अपर्णाको ससुरा, आइमाई, बोटोको केटो, मधेसको अधवैशे जस्ता पात्रको उपन्यासमा खासै भूमिका छैन । यिनीहरूको अनुपस्थितिमा पनि उपन्यासको संरचना खासै बिग्रँदैन त्यसैले यी पात्रहरू उपन्यासको गौण पात्र हुन् ।

अपर्णा उपन्यासमा सामान्य र असामान्य पात्रको चयन गरिएको छ । उपन्यास मनोविश्लेषणात्मक भएकाले मनको उचित तरिकाले विश्लेषण गर्नका लागि असामान्य व्यवहार भएकी, मनोविकृतिले ग्रस्त पात्रको चयन गरिएको छ र उपन्यास उसकै मनको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । अपर्णाको मानसिक कुण्ठाको सिर्जना गर्न र त्यसलाई उत्कर्षमा

पुन्याउनका लागि केही असङ्गत चरित्र भएका पात्रको चयन गरिएको छ । जसमा अद्यअहम्को मात्रा प्रबल रहेको युवाको प्रयोग गरिएको छ । उसको व्यवहारले नै अपर्णाको उच्चाहम्मा प्रभाव परी मानसिक समस्याको बीजारोपन भएको छ । त्यस्तै त्यसरी मनमा बसेको रहस्यलाई विकास गर्न त्यसलाई चरमावस्थामा पुन्याउनका लागि सोभो, विश्वासिलो, श्रीमतीलाई शङ्का नगर्ने पात्रका रूपमा अपर्णाको लोग्नेको प्रयोग गरिएको छ । अपर्णाको सिधा लोग्नेको क्रियाकलापले कुण्ठा चरमावस्थामा पुग्न सहयोग गरेको छ । त्यस्तै अपर्णामा भएका अन्य भावहरू प्रस्फुटित गर्नका लागि उसकी सोभो, छलकपट नभएकी जेठानीको चयन गरिएको छ जसले गर्दा अपर्णामा हीनता, अन्तर्द्वन्द्वजस्ता भावले विकास हुने मौका पाएको छ । अन्य पात्रहरू अपर्णाको बाबु, अपर्णाकी सासू, समेलु साथी, अपर्णाकी नन्दजस्ता पात्रले अपर्णाको आन्तरिक भाव विकास गर्न सहयोग गरेका छन् ।

उपन्यासमा मनोविश्लेषण पात्रकै माध्यमबाट प्रयोग गरिन्छ । मनको विश्लेषण पात्रका माध्यमबाट हुने भएकाले मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासमा त्यसअनुकूल पात्रहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ । अपर्णामा पनि यस अनुकूलका पात्रको चयन गरिएको छ । उपन्यासलाई सशक्त बनाउनका लागि मानसिक समस्याले ग्रस्त भएकी पात्र अपर्णाको चयन प्रमुख पात्रका रूपमा गरिएको छ । उसैको मनको विश्लेषण गर्नका लागि अपर्णाको मानसिक अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । अपर्णाको मानसिक अवस्थालाई थप स्पष्ट पार्नका लागि त्यसै अनुकूलका सहायक पात्रहरूको र गौण पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा चयन गरिएका सहायक पात्रहरूले अपर्णाको मानसिक अवस्थाको उद्घाटन गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । एकजना युवाले बलात्कार गरेकाले अपर्णाको मनमा केही कुरा गुम्सिएर रहेको छ । यसै कारण उसले आफूलाई अपवित्र ठान्छे । यसरी उसमा भएको पराअहम्को बोधलाई प्रस्तुत गर्न एकजना युवकको मुख्य भूमिका रहेको छ । त्यस्तै सोभो प्रवृत्तिको उसको लोग्नेले गर्दा पनि अपर्णाको मनमा गुम्सिएको कुराको क्षतिपूर्ति गर्न सकेको छैन । यसले गर्दा अपर्णामा मानसिक समस्या भन् बढेको छ । मनोविश्लेषणले गर्दा अपर्णामा असामान्य खालका पात्रको चयन गरिएको छ । यसको लागि यसका पात्रहरू अन्तर्द्वन्द्वमा फसेका छन् । असामान्य व्यवहार देखाउँछन् । यस्ता पात्रको चयनले उपन्यास मनोविश्लेषणात्मक बन्न सफल बनेको छ ।

३.४.३ परिवेशमा मनोविश्लेषण

अपर्णा उपन्यास परिवेश विधानका दृष्टिले विशेष छ । अपर्णा उपन्यासमा देश, काल, वातावरणको सङ्केत छ । देशअन्तर्गत अपर्णाको घटनाको घटनास्थल हो । जुन नेपाली समाजभित्र रहेको छ । यसले स्थानगत परिवेशअन्तर्गत काठमाडौँलाई सङ्केत गरेको छ । त्यसमा पनि वसन्तपुरको क्षेत्रलाई समेटेको छ । कालअन्तर्गत यस उपन्यासमा प्रजातन्त्र प्रारम्भ हुनुभन्दा पहिलेको धार्मिक र सांस्कृतिक सङ्कुचित समयलाई सङ्केत गरेको छ । परिवेशअन्तर्गत बाह्य र पात्रको आन्तरिक परिस्थिलाई जनाएको छ ।

स्थानगत परिवेशअन्तर्गत अपर्णामा नेपाली भूगोलको प्रयोग गरिएको छ । अपर्णा उपन्यासको कथानक काठमाडौँ सहरको मध्य भागमा अवस्थित दुई ओटा टोलको नेवारी समाजको विवाह परम्पराबाट प्रारम्भ हुँदै नेपालकै मधेसमा पुगेर समाप्त भएको छ (न्यौपाने, २०६८, पृ. ७५) । उपन्यासमा आएको तलेजुको प्रसङ्गले उपन्यासको घटनास्थल काठमाडौँ हो भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । “हेर्दाहेर्दै उसको आँखा अग्लिएर रहेको तलेजु भवानीको गजुरमा प्यो” (पृ. १७) । अपर्णाले टोह्लाएर हेरिरहँदा उसको आँखा तलेजुको गजुरमा पर्नाले उसको घर तलेजुकै वरिपरि वसन्तपुर क्षेत्रकै वरिपरि रहेको प्रष्ट हुन्छ जुन काठमाडौँमा पर्छ । अपर्णाको बिहे हुन्छ । अपर्णा नेवारी जातिकी महिला हो भन्नमा कुनै द्विविधा हुँदैन किनकि उसको बिहे नेवारी परम्पराअनुसार भएको छ । “नेवारी परम्पराअनुसार जन्तीमा दुल्हा आएको थिएन” (पृ. ९) । यहाँ नेवारी परम्पराअनुसार काठमाडौँमा बसोबास गरेका नेवारी जातिको परम्परालाई जनाउँछ । प्रस्तुत उपन्यासमा पनि उपत्यकाकै नेवारी समाजको टोल र परिवेशको कथा छ (सुवेदी, २०५३, पृ. १८४) । सुवेदीले अपर्णाको परिवेश काठमाडौँ भएको कुरा प्रष्ट पारिदिएका छन् । यसले गर्दा पनि उपन्यासको स्थानगत परिवेश काठमाडौँ हो भन्न सकिन्छ । नेवारी परम्परा भए पनि यो नेपाली नै भएकाले यसको स्थानगत परिवेश नेपाली परिवेश हो ।

जेठानीको सन्तान नभएकाले सासूले सन्तानेश्वर जान भन्छे । “सन्तानेश्वर महादेवको भक्ति गर्नुप्यो । हो जाऊ पर्सी नै जाऊ त्यहाँ सन्तानेश्वर महादेवकहाँ, एकादशी पनि हो पर्सी” (पृ. ४३) । सन्तानेश्वर महादेवको मन्दिरले पनि नेपाली परिवेशलाई नै जनाएको छ । एकादशी शब्दले पनि नेपाली संस्कृतिको सङ्केत गरेको छ । खास गरी नेपाली हिन्दू संस्कृतिमा मानिआएका एकादशीलाई उपन्यासमा विशेष महत्वका साथ

हेरिएको छ । त्यस्तै विहेको विधिविधान पनि नेपाली परम्पराकै छ । यसले हिन्दू समाजमा महिलाको पवित्रतासँग विभिन्न मान्यताहरू रहिआएका छन् । यसमा कुमारित्वको विशेष महत्त्व हुन्छ । यहाँ विहेअघि कुमारित्व तोड्नु भनेको अपवित्र बन्नु हो । त्यस्तै प्रभाव अपर्णामा पनि परेको छ र आफूले आफैलाई अपवित्र ठान्छे । अपर्णाले मनको गाँठो फुकाई सकेपछि शान्त भई अधवैसेसँग विहे गरी मधेसमा बस्छे । “पछि एकजना कोही नभएको अधवैसेसँग उसले घरजम गरी र मधेसमा बसी” (पृ. ६०) । यसरी उपन्यासमा मधेसको पनि उल्लेख छ । त्यो उल्लिखित मधेस नेपालकै भूभाग हो । यसरी उपन्यासमा स्थानगत परिवेशअन्तर्गत काठमाडौँ सहर त्यसमा पनि तलेजु वरिपरिको क्षेत्र र तराईको परिवेशको उल्लेख गरिएको छ ।

अपर्णाको कथानकको घटनाअवधि स्पष्ट छैन । उपन्यासमा घटनाको अवधि अपर्णाको विहे पहिलेदेखि अपर्णा बुढी भएसम्म देखाए पनि यसमा भएको घटनाको सक्रिय अवधि लगभग एक देखि डेढ वर्षजतिको छ । उपन्यासको कथानकको सक्रिय अवधि अपर्णाको विहे भएदेखि सुरु हुन्छ । यसबाट सुरु भएको कथानकमा अपर्णाको विहेको रीतिरिवाज, अपर्णाका क्रियाकलापहरू, अपर्णाको अन्य पात्रहरूसँगको सम्बन्ध देखि लिएर अपर्णाको छोरा जन्मेसम्मको कथानक पर्दछ । त्यसपछि पनि अपर्णा धेरै वर्ष बाचेको देखाइएको छ । ऊ बुढी हुँदासम्मको अवधि यसमा देखाइएको छ । तर पनि सक्रिय अवधि भनेको लगभग डेढ वर्षकै हो । यसको सक्रिय कथानक अपर्णाको विहे भएर छोरी जन्मिदासम्मको र उसको पतिले कुटेको सम्मको हो । बच्चा जन्मन लाग्ने सामान्य समय भनेको नौ महिना हो । यहाँ अपर्णाको विहेको समय र बच्चा हातमा राखेर म्वाई खाने भएको छ । यसरी हेर्दा विहेदेखि बच्चा म्वाई खाने अवस्थाको हुन लाग्ने समयावधि लगभग डेढ वर्षको हो । त्यसपछि पनि अपर्णा धेरै वर्ष बाँचेकीले यसको समयावधि लामो देखापर्छ ।

कालगत परिवेशअन्तर्गत अपर्णा उपन्यासमा बहुदल आउनुभन्दा अगाडिको समयलाई सङ्केत गरिएको छ । गोठालेले यो उपन्यास २०१५ र २०३९ सालतिर रचना गर्ने असफल प्रयास गरेको कुरा स्वयम्ले भूमिकामा उल्लेख गरेका छन् । उनले यो उपन्यास २०५० सालमै रचना गरेका हुन् । प्रकाशनका दृष्टिले यो उपन्यास २०५३ सालमा प्रकाशन भएको हो । कालगत परिवेशअन्तर्गत उपन्यासमा स्पष्ट उल्लेख नभए पनि घटना सन्दर्भ र पात्रहरूको अवस्था हेर्दा यो उपन्यास प्रजातन्त्र पुनरागमन अर्थात् २०४७ सालभन्दा पहिलेको कालगत परिवेशमा निर्माण भएको हो । अपर्णा बलात्कृत भएर पनि आफ्नो मनको

रहस्य बाहिर भन्न सक्दैनौ । बाह्य समाजको प्रभाव छ । हिन्दू नेपाली समाजमा बलात्कृत भएको कुरा बाहिर गर्ने हो भने समाजमा छिछि र दुर्दुरको पात्र बन्नुपर्ने सामाजिक परिस्थिति थियो । त्यसैले यस्तो कुरालाई मनमनै दबाएर राख्ने परिवेशको चित्रण अपर्णामा छ । उसले पनि यो कुरा बाहिर छताछुल्ल हुन नदिएर कुण्ठाको रूपमा मनमै राखेकी छ । उपन्यासमा साँभ, बिहान, रातीजस्ता समयको उल्लेख गरिएको छ - “साँभ परिसकेको थियो” (पृ. १९) । यसले घाम अस्ताएको वातावरण अन्धकार भएको समयलाई जनाउँछ । त्यस्तै बिहान हुँदाको समयलाई पनि अपर्णामा चित्रण गरिएको छ । “भयालबाट उज्यालो छिरिसकेको थियो नयाँ दिनको नयाँ सुरुवात भएको थियो” (पृ. १५) । त्यस्तै सुत्नेबेला भएको रातीको समयलाई पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । “नन्दले हाइ गरेर भनी “मलाई पनि त निन्द्रा लाग्यो” (पृ. २०) । काठमाडौँकै परिवेश भएर पनि यहाँ अभै आधुनिकताको पूर्ण विकास भने भएको देखिँदैन । “उसले गोलले दाँत घोली, कुल्ला गरी, मुख धोई” (पृ. २३) । अपर्णाले काठमाडौँको सहरमा भएर पनि गोलले दाँत घोल्छे । यसले वि.सं. २०४६ सालभन्दा अगाडिको काठमाडौँको परिवेशलाई सङ्केत गरेको छ । यसरी तत्कालीन रूढिवादी समाजमा अपर्णाको मनमा खेल्ने कुरालाई अपर्णामा उल्लेख गरिएको छ ।

बिहेपछि अपर्णा जुन घरमा भित्रिएकी छ त्यस घर नव दुलहीको लागि अनुकूल छ । घरमा कोही पनि नव दुलहीको लागि बाधक छैनन् । “जेठाज्यू, जेठाज्यूलाई सुपारी देउन” (पृ. १२) । सबैले नवविवाहित दुलही प्रति स्नेह प्रकट गर्छन् । अपर्णाका लागि नयाँ घरमा अप्ठेरो परिस्थिति छैन । उसलाई घरमा सबैले महत्त्व दिन्छन् । “सबैको जिज्ञासाको केन्द्रबिन्दु भएर बसिरही । मानौँ ऊ उदाङ्ग छ । लोग्नेलेको घरबाट दिएको गहना र लुगा उदाङ्ग छ, ऊ त्यसै केन्द्रबिन्दु भएर बसिरही” (पृ. ३०) । अपर्णाको आपराधिक मानसिकताको रहस्य यति गोप्य रहन दिनुमा उसको चलाखीपन र घरपरिवार जिम्मेवार छन् (न्यौपाने, २०६८, पृ. ७६) । अपर्णाले आफैँलाई अयोग्य सन्झिरहेकै बेलामा घरमा सबैले उसलाई महत्त्व दिन्छन् । उपन्यासमा आदर्श पारिवारिक वातावरण छ (न्यौपाने, २०६८, पृ. ८३) । यस्तो परिवेशमा उसको अन्तर्मनमा रहेको अयोग्यताको भाव अभ्र बढ्न जान्छ । पारिवारिक वातावरणबाट अपर्णा भन्नु क्षुब्ध र विकृत हुँदै जान्छे । यस्तो पारिवारिक परिवेशले उसको मानसिक समस्या बढ्न भन्नु सघाउ पुऱ्याउँछ ।

युवकले अपर्णालाई बलात्कार गरेपछि अपर्णाले आफूलाई नैतिक रूपमा पतित भएकी सम्झन्छे । अपर्णाको उच्चाहम्मा नैतिकताको गहिरो छाप छ जुन छापअनुसार

युवकले जबरजस्ती गरेपछि ऊ त्यस स्थानमा रहन सक्दैनौं त्यसैबेलादेखि उसको अन्तरमनमा असल श्रीमतीको लागि आफू अयोग्य भएको लाग्छ । “त्यो खुट्टाप्रति उसभित्र करूणा जाग्यो” (पृ. ११) । यसले गर्दा अपर्णाको मानसिक परिवेशमा हीनताको र अयोग्यताको छाप छ । उसले नैतिक मूल्यबाट खस्केकी सम्भ्ररहन्छे । यस्तो परिवेशले अपर्णाको मनको अवस्थालाई उजागर गर्न सहयोग गरेको छ । विहे गरेर गए पनि अपर्णालाई त्यस कुराले लखेटिरहेको छ । जसले गर्दा अपर्णाले सहज रूपमा मनलाई चलाउन सकेकी छैन । यही पराअहम्मा लागेको ठेसले थकित तुल्याएको छ । “थकित अपर्णा शिथिल भएर घुम्तोभिन्नै आँखा चिम्ली” (पृ. १०) । अपर्णा जेठानीजति राम्री छैन उसले यो महसुस गर्छे कि जेठानी राम्री र गोरो मुहारकी छ । त्यसैले उसले आफूलाई हीन सम्भ्रन्छे । “अपर्णाले कातर आँखाले भाउजूतिर हेरी” (पृ. १८) । रूपमा आफू जेठानी बराबर नभएको आफू नराम्री भएको हीनताको छाप अपर्णाको अन्तर्मनमा छ । त्यस्तै जेठानी ले छोरा पाउँदा ऊ खुसी हुन सकेकी छैन । त्यस खुसीबाट ऊ अलगिरहेकी हुन्छे । यसको कारण चाहिँ जेठानीको छोरा र आफ्नो छोरी हुनु हो । आफ्नो छोरी भएकै कारण अपर्णाको मनमा हीनता रहेको देखाएको छ । अपर्णामा बाह्य र आन्तरिक वातावरण सशक्त रूपमा आएको छ । त्यस्ता वातावरणले अपर्णाको उद्घाटन गर्नमा सहयोग गरेको छ ।

अपर्णा उपन्यासको परिवेशविधान मनोविश्लेषका लागि उपयुक्त छ । मनोविश्लेषको प्रयोग मुख्य रूपमा पात्रमा भए तापनि त्यसमा परिवेशले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । अपर्णाको मनको कुरा थाहा पाउन परिवेशले पनि सहयोग गरेको छ । अपर्णामा मनमा दबिएर रहेको कुराको उद्भवका लागि पनि परिवेशले भूमिका खेलेको छ । यहाँ बलत्कारको घटनागत परिवेशले अपर्णामा मनमा दबिएर रहेने कुराको सिर्जना भएको छ जसले अपर्णामा समस्याको रूप लिएको छ । यसरी अपर्णामा रहेको समस्याले विकास पाउने परिवेशको प्रयोग पनि यहाँ गरिएको छ । अपर्णाको श्रीमान्को अवोध क्रियाकलाप, उसको अपर्णाप्रतिको विश्वास, अपर्णाप्रतिको घरको अनुकूल व्यवहार तथा पात्रहरूको क्रियाकलाप मनोविश्लेषका लागि सहयोगी देखापर्छ । अपर्णामा रहेको मानसिक अन्तर्द्वन्द्व, मानसिक विह्वलता पनि मनोविश्लेषका लागि उपयुक्त छ । यसरी *अपर्णा*को परिवेश मनोविश्लेषका लागि उपयुक्त छ ।

३.४.४ उद्देश्यमा मनोविश्लेषण

अपर्णा मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास हो । गोठालेले कथास्रोत समाजबाटै ग्रहण गरी समाजकै कारण एउटा नारीले सामना गर्नुपर्ने मानसिक विकृतिको चिरफार अपर्णामा गरेका छन् । बिहेअघि बलात्कृत भएकी एउटा हिन्दू नेपाली नारीपात्रको मनमा सामाजिक मूल्य र मान्यताले कस्तो खालको मानसिक अवस्थाको निर्माण गरेको छ भन्ने कुराको चिरफार अपर्णामा गरिएको छ ।

अपर्णाको मनको अवस्थाको चित्रण अपर्णामा गरिएको छ । “विवाहपूर्व नै बलत्कारको शिकार हुन पुगेकी अपर्णाको दुर्दमनीय अव्यक्त अन्तर्व्यथा र मानसिक अन्तर्द्वन्द्वलाई यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ” (घर्ती, २०६७, पृ. ५९) । अपर्णामा पराअहम्को अत्यधिक प्रभाव देखिन्छ । ऊ सामाजिक चलन तथा नैतिकताको कट्टर समर्थक देखिन्छे । यसै कारण बिहेअघि बलात्कृत भएकीले उसले आफूलाई अयोग्य नारी सम्भन पुगेकी छ । ऊ उसको पतिले योग्य र चोखो नारीलाई श्रीमतीका रूपमा प्राप्त गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा कट्टर देखापर्छे । जुन विश्वासअनुरूप आफू त्यसको लागि योग्य नभएको महसुस गर्छे । “त्यो खुट्टाले उसभित्र करूणा जाग्यो” (पृ. ११) । अपर्णा आफू अयोग्य भएकीले पति ठगिएको महसुस गर्छे । यसरी बलात्कृत भएको कुरालाई लिएर मनमा उठेको विकृतिलाई भित्रभित्रै बढाउँदै लगी त्यसको विस्फोट गराई परिणाम देखाउन उपन्यास सफल छ । अपर्णा “नारी मनका जटिलतालाई वस्तुको रूप दिएर खडा भएको छ” (सुवेदी, २०५३, पृ. १८१) । यसको निचोडलाई हेर्दा अपर्णा नारी मनको जटिलतालाई उद्घाटन गर्नमा केन्द्रित छ । “यो उपन्यासको मूल सार भनेकै सामाजिक मूल्य र मान्यताका कारण स्थापित भएको मापदण्डका विरुद्ध घटेको घटनालाई दमित गर्दा उत्पन्न मनोविकार वा मनोविश्लेषणको निचोड हो” (अपर्णा, भूमिका प्रकाशन) । सामाजिक मूल्य मान्यताअनुरूप अपर्णामा एक प्रकारको उच्चाहम्को स्थिति हुन्छ र उसले आफूलाई त्यसै स्थानबाट मूल्याङ्कन गरेकी हुन्छ । उसलाई जब युवकले बलत्कार गर्छ तब उसमा रहेको उच्चाहम्मा ठेस पुग्छ, त्यसबाट अपर्णामा मनोविकृतिको सुरुआत हुन्छ । यसकै प्रभाव उसको जीवनमा देखाउनु अपर्णाको उद्देश्य हो । यो नायिका अपर्णाको आपराधिक मानसिकता र तत् मानसिकताले निम्त्याएको मानसिक परिस्थिका बारेमा लेखिएको छ (न्यौपाने, २०६८, पृ. ८५) । सामाजिक मूल्य मान्यताविरुद्ध भएको घटना मनमा दबाएर राख्दा उत्पन्न विकारको नतिजालाई देखाउनु अपर्णाको मूल उद्देश्य हो ।

अपर्णाको मनको विश्लेषण गर्नु नै *अपर्णा* उपन्यासको उद्देश्य हो । आपराध बोध गरी मानसिक समस्यामा परेकी एक महिलाले तन्द्रावस्थामा कस्ता क्रियाकलाप कसरी गर्न सक्छन् र त्यसबाट छुटकारा पाउनका लागि कस्तो कदम उठाउन र परिणाम भोग्न तयार हुन्छन् भन्ने कुरा देखाउन *अपर्णा* सक्षम छ । यसका लागि गोठालेले त्यसै अनुरूपको कथानक पात्र तथा परिवेशको प्रयोग गरेका छन् । मनको विश्लेषण गर्नाका लागि गोठालेले मनोविश्लेषणात्मक श्रोतको कथानकको प्रयोग गरेका छन् । यसलाई सशक्त बनाउन असामान्य अवस्था भएकी तथा मानसिक समस्याले ग्रस्त भएकी पात्रको प्रयोग गरेका छन् । यसका लागि परिवेशको चयन पनि मनोविश्लेषण अनुकूलकै गरेका छन् ।

३.४.५ दृष्टिबिन्दुमा मनोविश्लेषण

*अपर्णा*मा समाख्याताको प्रत्यक्ष उपस्थिति छैन । उनले *अपर्णा*, उसको लोग्ने, युवक, उसकी नन्दजस्ता पात्रलाई सहभागी गराएर उपन्यासको रचना गरेका छन् । उपन्यास विश्लेषणमा समाख्याता नितान्त कथावस्तु भन्दा बाहिर छन् । उनी घटनामा सहभागी छैनन् ।

आफू प्रत्यक्ष सहभागी नभई पात्रका माध्यमबाट घटना अगाडि बढाएकाले यस उपन्यासको दृष्टिबिन्दु तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु हो । “अपर्णा घरभित्र पसी” (पृ. ९) । उपन्यासको सुरुमै *अपर्णा* पात्रको प्रयोग गरी *अपर्णा*को कथा भन्न लागिएको छ । “अपर्णा तानिएको हातसँगै ओछ्यानमा बसी” (पृ. २१) । *अपर्णा* पूरै उपन्यासमा *अपर्णा*को मनको विश्लेषण समाख्याताले आफू उपन्यासमा उपस्थित नभएर गरेका छन् । यहाँ समाख्यातालाई *अपर्णा*को बारेमामात्र थाहा छ । *अपर्णा*को घटना र *अपर्णा*को मानसिक अवस्थाको बारेमा समाख्याता जानकार छन् । उनले *अपर्णा*को कथा उसको अनुभव थाहा पाउँछन् । “उसले घचेटेको महसुस गरी” (पृ. १०) । *अपर्णा*ले अरुले हिड् भन्दा घचेटेको महसुस गरेकी छ जुन समाख्याताकै विश्लेषणबाट थाहा पाइन्छ । “अपर्णालाई बोल्न मन लाग्यो “म यहाँ छैन र ?” (पृ. ४१) । *अपर्णा*लाई बोल्न मन लागेको नलागेको पनि समाख्यातालाई थाहा छ । “त्यो रहस्य पनि पस्यो जुन मुटुभित्र सामसुम थियो” (पृ. ९) । समाख्यातालाई *अपर्णा*को मनमा रहेको सामसुम रहस्य थाहा छ । समाख्यातालाई अरू पात्रका बारेमा भने जानकारी छैन । समाख्यातालाई *अपर्णा*को बारेमा मात्र जानकारी भएकाले यस उपन्यासमा सीमित तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरी *अपर्णा*को मनको रहस्योद्घाटन गरिएको छ ।

उपन्यासमा पात्रको मनको विश्लेषण समाख्याताले नै गरेका छन् । अपर्णाको मनको विश्लेषण गर्न पनि यस उपन्यासमा समाख्याताले तृतीय दृष्टिबिन्दुको चयन गरेका छन् । त्यसमा सीमित तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरी अपर्णाको मनको चिरफार गरेका छन् । यहाँ समाख्याताले अपर्णाको मनको सबै कुरा थाहा पाएकाले पनि उनले उसको मनको विश्लेषण सशक्त रूपमा गरेका छन् ।

३.४.६ भाषाशैलीमा मनोविश्लेषण

विधातत्त्वका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण गर्दा भाषाशैलीय दृष्टिकोणबाट पनि उपन्यासको विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ । अपर्णा उपन्यासमा सामान्य नेपाली भाषाका साथसाथै नेपाल भाषाको प्राविधिक शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । त्यसैले उपन्यासलाई स्पष्ट रूपमा बुझ्नका लागि नेपालीका साथसाथै नेवारी भाषाको ज्ञान पनि आवश्यक छ । सामान्य नेपालीका साथसाथै नेपाल भाषा प्रयोगले अपर्णाको भाषा केही जटिल बन्न पुगे पनि सामान्यतः उपन्यासको भाषा बोधगम्य नै बनेको छ । उनले अपर्णाको रचना गर्दा मनोविश्लेषणका लागि उचित भाषाको प्रयोग गरेका छन् ।

अपर्णा उपन्यासमा सामान्य नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । भाषाका क्षेत्रमा अत्यन्त सहज र यदाकदा संवेदनशील पनि बनेका छन् (सुवेदी, २०५३, पृ. १८४) । उनले बोलचालकै सामान्य भाषाको प्रयोग गरी उपन्यासको निर्माण गरेका छन् । उपन्यास सरल, बोधगम्य भाषामा लेखिएको छ (न्यौपाने, २०६८, पृ. ८३) । मानसिक समस्याको उद्घाटनका लागि लेखिएको यस उपन्यासमा त्यसका लागि उचित शब्दहरू “विरानो स्वर व्याप्त छ” (पृ. ९) । यसरी व्याप्त विरानो स्वरले अपर्णाले बाहिरी वातावरणमा सामञ्जस्य गर्न नसकेको जनाउँछ । “ऊ आफैमा निशङ्क डुबेकी छ” (पृ. ९) । आफैमा डुबुले अन्तर्मनमै हराइरहेको, अचेतनामा डुबेको कुरालाई जनाउँदछ । गुटमुटिएर बसेको रहस्यले अचेतनमा दबेर बसेको रहस्यलाई जनाउँदछ ।

उपन्यासमा तत्सम नेपाली शब्दको केही प्रयोग गरिएको छ । संस्कृतबाट लिइएका नेपाली शब्दहरूको केही प्रयोग गरिएको छ । रहस्य, व्याप्त, स्वर, प्राणी, कन्यादान, वातावरण, शरीर, शिथिल, जन्म, विस्मित, आज्ञाकारी, प्रार्थना, याचना, प्रतीक्षा जस्ता संस्कृत तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै उपन्यासमा तद्भव नेपाली शब्दहरूको पनि प्रसस्त प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा बुहारी, भाउजू, अनुहार, विरानो,

परम्परा, हात, बाबु, बाजा, घर, ताल्चा, साँचो, सपना, खुट्टा, बिहे, बाहिर, कम, बत्ती, रात जस्ता तद्भव शब्दको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा आगन्तुक शब्दको प्रयोग न्यून छ । उपन्यासमा अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग पनि गरिएको छ । उपन्यासमा गुटमुटिएको, एकतमास, सामसुम, अटेसमटेस, धपक्क जस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

उपन्यासमा नेपाल भाषाका विविध शब्दको पनि प्रयोग गरिएको छ । अपर्णा नेवारी समाजकी महिलाको उपन्यास हो तर यति हुँदाहुँदै पनि यसले आञ्चलिकता भने प्राप्त गर्न सकेको छैन । अपर्णाले नेवारी समाजका महिलाको पनि प्रतिनिधित्व पनि गर्न सक्दैन बरु उसले व्यक्ति विशेषको मात्र चरित्र देखाउँछे । त्यति हुँदाहुँदै पनि उपन्यासमा नेपाल भाषाको प्रयोग भने गरिएको छ । यसमा होंके गर्ने, थायभू, भागीया, सँप्याकेगु, ज्वलान्हायक, हस्यामुस्या, मद्दिकसि, लाखामरि, किस्ति जस्ता नेपाल भाषाका शब्दका प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका तत्समबहुल शब्द तथा नेपाल भाषाका शब्द प्रयोगले गर्दा अपर्णा उपन्यास भाषिक दृष्टिले केही जटिल बनेको छ ।

उपन्यासमा व्याकरणिक संरचनाका साथसाथै काव्यिक भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासका विविध स्थानमा व्याकरणिक विचलन गरिएका भाषाका पनि प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै उपन्यासमा कर्ता, कर्म क्रियामध्ये कुनै एक पक्षको उपस्थिति नभएको व्याकरणिक वाक्यको समेत प्रयोग गरिएको छ । “नयाँ दुलही अपर्णा” (पृ. ९) । प्रस्तुत उदाहरणमा क्रियालोप गरिएको छ भने कर्ता र कर्मको स्थान परिवर्तन गरिएको छ । “मानौं नथामिने गरी रोई” (पृ. ९) । यसमा कर्तालोप वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । “साँचो समातेर डोरिँदै ऊ भन्याड उक्ली” (पृ. १०) । यस उदाहरणमा कर्म,कर्ता र क्रियाको वाक्य संरचना बनाइएको छ । “साँच्चिकै बिहे त हो यो” (पृ. ११) । यसमा पनि व्याकरणिक पदयोजना विचलन गरिएको छ । “स्वर उसको कानमा गुञ्जिरह्यो” (पृ. १२) । यस उदाहरणमा पनि कर्ता पदको लोप गरिएको छ । कर्ता लोप गरिएका अन्य वाक्यहरू देहायबमोजिम छन् - “खुट्टामा ढोग” (पृ. १२), “उठनुस् न” (पृ. १३), ठिङ्ग उभिएको दुइटा खुट्टा हेरि रही” (पृ. १४), “के गर्ने त नसुतेर” (पृ. १७), “ढोकामा छेस्कन लगाउन खोज्यो” (पृ. २१), “बोल्ने शब्द पनि खोजिन” (पृ. २२), “आफूभित्र लज्जा हराएको लाग्यो” (पृ. २५), “जाऊ, लुगा लगाएर आऊ” (पृ. २९) । यसरी यस्ता वाक्यमा कर्ताको लोप गरिएको छ ।

उपन्यासमा व्याकरणिक विचलन गरिएका वाक्यको पनि प्रयोग गरिएको छ । “यान्त्रिक थिई अपर्णा” (पृ. १३), “उत्फुल्ल हाँसो कोठाभरि व्याप्त भयो” (पृ. १३), “अहिले

फेरि त्यो लोग्नेमान्छे कोल्टे फेरेर अर्केतिर फर्केको अपर्णालाई आभाष भयो” (पृ. १४), “त्यस्तै घाँटीमा केही चिज अड्केको उसलाई लाग्यो” (पृ. १६), “सामानलाई अपर्णाले चिनी” (पृ. २०) । यस्ता वाक्यमा व्याकरणिक पदक्रमको विचलन गरिएको छ ।

अपर्णा उपन्यास अपर्णाको मनको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । उपन्यासमा समाख्याताले अपर्णाको विचार र उसको भावनाको विश्लेषण गरेका छन् । उनले मानसिक जटिलताभित्र जकडिएको पात्रको चयन गरी उसको मनको विश्लेषण गरेका छन् । “उनका पात्रहरू मनोविज्ञानको जटिलता भित्रभित्रै भाषिदै गएका हुन्छन्, नजानिदो रूपमा” (भूमिका नदी प्रकाशन) । गोठालेले उपन्यासमा मानसिक अनुभवको विश्लेषण गर्दै मूल रहस्यलाई घनीभूत बनाउँदै जान्छन् र अन्त्यमा त्यसको फुकुवा गरिदिन्छन् । “त्यो रहस्य पनि पस्यो जुन मुटुभित्र सामसुम थियो” (पृ. ९) । उपन्यासमा मुटुभित्र रहस्य रहेको कुरा सुरुमै खुलाइएको छ । तर त्यो रहस्य के हो भन्ने खुलाइएको छैन । “दुल्हा हाँसेको, ऊ भन् विस्मित भई” (पृ. १०) । यहाँ गोठालेले अपर्णाको अनुभवको विश्लेषण नै गरेका छन् । “अपर्णालाई चिच्याएर यो सब रोक्न मन लाग्यो” (पृ. ११) । अपर्णाको इच्छा पनि यहाँ समाख्याताले नै विश्लेषण गरिदिएका छन् । “आफ्नो अनुहार कति निन्याउरो कति ओइलाएको” (पृ. २३) । यहाँ अपर्णाको मनमा लागेको कुरा भन्न समाख्याता पछि परेका छैनन् । “ऊ शान्त भावले आँखा चिम्लिरहेकी थिई” (पृ. ५९) । यसरी अपर्णा पुरै मनको विश्लेषण गर्न केन्द्रित छ । त्यसैले अपर्णा उपन्यासको शैली मनोविश्लेषणात्मक छ ।

उपन्यासमा बिम्ब प्रतीकको प्रसस्त प्रयोग छैन तर पनि उपन्यासमा विभिन्न बिम्ब तथा प्रतीकको प्रयोग भने गरिएको छ । खास गरी त्यस्ता बिम्बहरू तथा प्रतीकहरू अपर्णाको मानसिक अवस्थालाई बुझाउनका लागि प्रयोग गरिएको छ । “उसले आफ्नो खुट्टा विस्तारै छोई र टुकिबत्ती उसको खुट्टामा अल्झिएर बसेको छ” (पृ. १०) । यसमा प्रतीकात्मक रूपमा टुकीबत्ती उसको खुट्टामा अल्झिएको देखाए पनि यसले प्रतीकात्मक रूपमा अपर्णामा अल्झिएर बसेको त्यो मनोग्रन्थीलार्ई सङ्केत गरिएको छ जुन अपर्णाले चाहेर पनि परित्याग गर्न सकेकी छैन । “एउटा ठूलो ठड्याएको पानसमा बत्ती बलिरहेको थियो” (पृ. १०) । यसमा सोभो रूपमा बत्ती बलेको देखाए पनि प्रतीकात्मक रूपमा उज्यालो जीवन जस्तो पक्षलाई देखाइएको छ । बत्ती उज्यालो हो । यो जीवनमूल प्रवृत्तिको प्रतीक हो । “ठिङ्ग उभिएको दुईटा खुट्टा हेरि रही” (पृ. १४) । ठिङ्ग उभिएको खुट्टा पुरुष लिङ्गको प्रतीक हो । यस वाक्यबाट अपर्णामा भएको अतृप्त यौनेच्छालाई प्रस्तुत गरिएको छ । अपर्णाले मन्दिरको

गजुरलाई हेर्छे । “हेर्दाहेर्दै उसको आँखा अग्लिएर रहेको तलेजु भवानीको गजुरमा पच्यो” (पृ. १७) । यहाँ अग्लिएर रहेको तलेजुको गजुरले पुरुष यौनाङ्गलाई देखाएको छ भने अर्कोतिर धर्मको विषयले पराअहम्लाई सङ्केत गरेको छ । “उसले एउटा लामो उश्वास फेरि र भुईँतिर हेरि र भुईँ कोट्याउन थाली” (पृ. २५) । यहाँ अपर्णाले भुईँ कोट्याएको सन्दर्भले प्रतीकात्मक रूपमा उसमा रहेको आन्तरिक द्वन्द्वलाई सङ्केत गरेको छ । भुईँ कोट्याउन भनेको चेतनलाई अचेतनले दबाएको स्थिति हो । यसले उसलाई असामान्य पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । “तर धेरै बेरसम्म लोग्नेप्रति एकतमासको करुणा उसभित्र व्याप्त भइरह्यो” (पृ. ३३) । लोग्नेप्रतिको करुणाले यहाँ अपर्णाले नैतिक रूपमा आफू अपवित्र भएको त्यसै कारणले आफ्नो पतिलाई ठगिएको महसुस गर्छे । “त्यो करूवा रिक्तो थियो उसले रिक्तो करूवाभित्र निहारिरही” (पृ. ४०) । यहाँ रिक्तो करूवाले विशेष अर्थ बहन गरेको छ । यसले प्रतीकात्मक रूपमा अपर्णाले रहस्य खोल्न जति प्रयास गरे तापनि त्यसको परिणाम नआएको ऊ नतिजाविहीन भएको कुरालाई प्रस्तुत गरेको छ । यसरी अपर्णामा मन्दिरको गजुर, लोग्नेको खुट्टा, भुईँ कोट्याउनु, रिक्तो करूवाले प्रतीकात्मक अर्थ बहन गरी मनोविश्लेषणमा सहयोग गरेका छन् ।

अपर्णा उपन्यासमा संवादको भिन्नो प्रयोग गरिएको छ । यद्यपि उपन्यासमा अपर्णाले आफ्नो रहस्य उद्घाटन संवादकै माध्यमबाट गरेकी छ । उपन्यासमा संवादभन्दा समाख्याताको विश्लेषण नै अधिक छ । उपन्यासमा संवादहरू सामान्य व्यवहारमै प्रयोग हुने सामान्य अर्थ बहन गर्ने संवादको प्रयोग अपर्णामा छ । अपर्णामा प्रयोग भएको संवाद एकोहोरो छ । त्यसमा दोस्रो पक्षको उत्तर न्यून छ । त्यस्ता संवादहरू अधिक मात्रमा आदेशात्मक छन् । जस्तै- “अलि पर बस” (पृ. १०) । यहाँ अपर्णालाई आदेश दिइएको छ । “खुट्टमा ढोग” (पृ. १२) । यहाँ अपर्णाले ढोग्न आदेश पाएकी छ । “के हेरिरहनुभएको भाउज्यू” (पृ. १७) । यहाँ अपर्णाकी नन्दले अपर्णालाई प्रश्नात्मक संवाद गरेकी छ । यस संवादले अपर्णा कतै टोह्लालाईरहेको सङ्केत गर्छ । त्यसले उसमा मानसिक रूपमा स्वस्थ नभएको सङ्केत गर्छ । “जाऊ लुगा लगाएर आऊ” (पृ. २९) । यहाँ पनि अपर्णाको मामाको आदेशात्मक संवाद छ । यी संवादहरू एकोहोरो आदेशात्मक छन् । यसमा दोहोरो संवादको रूपमा अपर्णाको सासूसँग र उसको लोग्नेसँग दोहोरो संवाद देखापर्छ । त्यस्तै उसको दोहोरो संवाद जेठानीसँग पनि छ । जेठानीले किन “किन के भयो” (पृ. ४१) भनेर सोध्दा अपर्णाले “कपाल दुखेको छ” (पृ. ४१) भनेर जवाफ दिन्छे । यहाँ अपर्णाले आफ्नो कुरा जेठानीलाई

खुलाएकी छ । त्यस्तै सासूले बुहारीलाई गाली गर्दा “हो हो म काम नगर्ने बुहारी” (पृ. ४९) भनेर प्रतिउत्तर दिएकी छ । त्यस्तै उपन्यासको अन्त्यमा अपर्णाले आफ्नो मनको कुरा भन्दा मलाई किन भनिस् मलाई किन भनिस् नभने पनि हुन्थ्यो, मलाई किन भनिस् ? भन्छ । यसरी अपर्णामा संवादको थोरै प्रयोग गरिएको छ । त्यसमा पनि अपर्णाको कमजोर मानसिक अवस्थालाई देखाउन एकालाप त्यसमा पनि आदेशात्मक संवादको प्रयोग गरिएको छ भने उपन्यासको अन्यतिर जेठानी, सासू, र लोग्नेसँग अपर्णाको दोहोरो संवाद छ ।

उपन्यासमा अविधात्मक वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासका वाक्यहरूको अर्थ अविधामै स्पष्ट हुन्छ । सबै घटना मनको अविधामै बुझ्न सकिन्छ । समाख्याताले पनि स्थिति र मनको स्थिति अविधामै वर्णन गरेका छन् । यो मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास भएकाले मनको विश्लेषण गर्नकै निम्ति अविधात्मक वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा बढी समाख्याता बोलेको छ भने केही पात्र पात्रको संवादबाट पनि उपन्यासलाई अधि बढाइएको छ । यसमा पात्रको संवाद सामान्य छ पतिसँगको दोहोरो संवादमा भने अपर्णाले आफ्नो मानसिक कुण्ठाको उद्घाटन गरेकी छ । यसमा समाख्याताको भाषा भने अपर्णाकै मनको कुण्ठा उद्घाटन गर्नमा केन्द्रित छ । समाख्याताकै भाषाबाट अपर्णाको मनको कुण्ठालाई भित्राभित्रै उत्कर्षमा पुऱ्याई अन्त्यमा उद्घाटन गरिएको छ ।

अपर्णा उपन्यासमा सामान्य भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासको उद्देश्य भाषिक विशिष्टतालाई प्रस्तुत गर्नु होइन बरू मनको विश्लेषण गर्नु हो । त्यसैले यसमा सहज रूपमा बुझ्ने सामान्य भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासको माझ माझमा प्रयोग गरिएका नेवारी शब्दले मनको विश्लेषणमा सहयोग नै गरेका छन् । त्यस्ता शब्दहरूले नेवारी संस्कृति झल्काएका हुनाले उच्चाहमलाई प्रस्तुत गर्न सघाएका छन् । यसमा विचलनको न्यून प्रयोगले भाषिक जटिलता भन्दा पनि मनको विश्लेषणमा केन्द्रित बनाएको छ । उपन्यास संवादको भिनो प्रयोगले नाटकीय भन्दा पनि विश्लेषणात्मक बनेको छ जसकारण समाख्याताले अपर्णाको मनको विश्लेषण गर्ने मौका पाएका छन् । अपर्णालाई बिम्ब प्रतीकको प्रयोगले अष्ट्यारो बनाएको छैन । बरू अविधात्मक वाक्यले सरल नै बनाएको छ जसले गर्दा पाठकले सहज रूपमा अपर्णाको मनलाई समाख्याताको अनुसार नै बुझ्न सक्छन् । यसरी *अपर्णा*को भाषाशैलीमा मनोविश्लेषणको प्रयोग गरिएको छ ।

३.५ निष्कर्ष

उपन्यास शब्द 'उप' र 'न्यास' को संयोजनबाट बनेको हो । उपको अर्थ नजिक र न्यासको अर्थ राख्नु हुन्छ । उपन्यासको अर्थ मानिसको नजिक राखिएको साहित्यिक रूप हुन्छ । उपन्यास आख्यान साहित्यको गद्य रूप हो । यसले जीवनको वृहत् पक्षको चित्रण गर्दछ । उपन्यासका तत्त्वहरू कथानक, पात्र, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दु हुन् । घटनाको कार्यकारण शृङ्खलामा आबद्ध क्रमबद्ध रखाई खथानक हो । उपन्यासमा कार्य सम्पादन गर्ने मानवीय तथा अमानवीय पात्र नै चरित्र हुन् । उपन्यासमा घटना घटित हुने तथा पात्रले कार्यसम्पादन गर्ने स्थान, काल तथा वातावरण नै परिवेश हो । यसअन्तर्गत देश, काल र वातावरण पर्दछन् । भाषा उपन्यास प्रस्तुतिको माध्यम हो भने शैली प्रस्तुतिको तरिका हो । साहित्यको प्रयोजन वा आख्यानकारले प्रस्तुत गर्न खोजेको कुरा उद्देश्य हो । यो प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु र तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु गरी दुई प्रकारको हुन्छ । अपर्णा उपन्यासको कथानक स्रोत सामाजिक हो । उनले व्यक्तिको मनको घटनालाई आधार बनाएर उपन्यासको रचना गरेका छन् । उपन्यासकी पात्र अपर्णाको चरित्र तथा ऊसँग सम्बन्धित घटनाहरू वैयक्तिक घटना हुन् । यसमा अपर्णाको मात्रै कथा छ । कुनै पनि घटनाहरू यससँग जोडिएर आएका छैनन् । त्यसैले गठनका पक्षबाट हेर्दा यो उपन्यासको कथानक सरल छ । कथानक विकासका कोणबाट अपर्णालाई आदि, मध्य र अन्त्य गरी तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । उपन्यासको पृष्ठभूमिको काम गरेको अपर्णा बलात्कृत भएको घटना आदि भाग हो । कथा सुरु भएदेखि अपर्णाको मानसिक समस्या चरमावस्थामा पुग्दासम्मको घटना कथानकको मध्य भाग हो भने अपर्णाले आफ्नो कुरा लोग्नेसामु राखेदेखि उपन्यास समाप्तिसम्मको घटना अन्त्य भाग हो । कथानक बिचबाट सुरु भई अतिततिर फर्केको र पुनः पहिलेकै लय समाई अधि बढेको छ । त्यसैले यो अरैखिक कथानक हो । अपर्णामा आन्तरिक र बाह्य दुबै खालको द्वन्द्व देखापरेको छ । यसले पाठकमा कौतूहल सिर्जना गरेको छ । अपर्णामा मानसिक समस्याले ग्रस्त पात्र अपर्णाको प्रयोग गरी उसको मनको विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका सहायक पात्रले पनि कि त अपर्णाको मानसिक समस्या बढाउन सघाएका छन् कि त त्यसको उद्घाटन गर्न सहयोग गरेका छन् । परिवेशका दृष्टिले हेर्दा अपर्णाको सक्रिय समयावधि लगभग डेढ वर्षको रहेको छ । यसमा बाह्य परिवेशअन्तर्गत सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ भने आन्तरिक परिवेशअन्तर्गत अपर्णाको मानसपटलमा रहेको परिवेशको चित्रण गरिएको छ ।

सामान्य खालको अविधात्मक भाषाको प्रयोग अपर्णामा गरिएको छ जसले गर्दा अपर्णाको मनको विश्लेषण सहज रूपमा भएको छ । केही नेवारी शब्दले क्षिण दुरूहता सिर्जना गरे तापनि यसको भाषा सामान्य नै रहेको छ । अपर्णाको उद्देश्य नै मानसिक समस्याले गर्दा एक व्यक्तिमा कस्तो असर पर्छ भन्ने देखाउनु हो । त्यसका लागि मनोविश्लेषणात्मक घटना, पात्र तथा मनोविश्लेषणात्मक परिवेशको चयन गरिएको छ । त्यस्तै सीमित तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा उपन्यासको रचना गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद सारांश र निष्कर्ष

४.१ दोस्रो परिच्छेदको सारांश

मनोविश्लेषणका प्रतिपादक अष्ट्रियाका चिकित्सक सिगमड फ्रायड हुन् । उनले नै मनोरोगीको उपचार गर्ने क्रममा मनोविश्लेषण सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका हुन् । उनैद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त साहित्यमा प्रयोग हुन पुग्यो । साहित्यमा यसले पात्रका कार्य चिन्तन र अनुभूतिका आधारमा निजको मनको विश्लेषण गर्छ । फ्रायडद्वारा प्रतिपादित यस सिद्धान्तलाई विस्तार गर्ने थुप्रै विद्वानहरू देखा परेका छन् । जसमा अलफ्रेड एडलर र कार्ल गुस्ताफ युङ्ग महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तअन्तर्गत फ्रायडद्वारा प्रतिपादित मनको सिद्धान्त मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्त मनोरचना दैनिक जीवनको भूल सिद्धान्त महत्त्वपूर्ण छन् भने एडलरद्वारा प्रतिपादित हीनता ग्रन्थिको सिद्धान्त महत्त्वपूर्ण छ । त्यस्तै युङ्गद्वारा प्रवर्तित सामूहिक अचेतन र व्यक्तित्वको सिद्धान्त प्रमुख छन् । साहित्यमा यिनै विषयको प्रयोगले साहित्यिक कृति मनोविश्लेषणात्मक बन्दछ ।

फ्रायडका मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमध्ये मनको सिद्धान्त महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त हो । फ्रायडले मनलाई आकारात्मक र गत्यात्मक गरी दुई भागमा विभाजन गरेर वर्गीकरण गरेका छन् । आकारात्मक वर्गीकरणअन्तर्गत उनले मनलाई हिमशैलसँग तुलना गर्दै तीन भागमा विभाजन गरेका छन् । ती हुन् - चेतन मन, अवचेतन मन र अचेतन मन । चेतन मन प्राप्त ज्ञानलाई स्मृतिमा ल्याउने लैजाने तह हो । यो तत्कालीन ज्ञानसँग नजिक हुन्छ र अहमसँग नजिक हुनाका साथै सम्पूर्ण मनको एक दसांश बराबर हुन्छ । अवचेतन मन अर्धस्मृतिको स्थान हो । तत्काल आवश्यक नभएका कुराहरू यसमा बस्दछन्, जसलाई केही मेहेनत गरेर स्मृतिमा ल्याउन सकिन्छ । यसमा मेहेनत गरेर प्रत्याह्वान गर्न सकिने इच्छाहरू रहन्छन् । अचेतन मनको सबैभन्दा ठूलो भाग हो । यो सुसुप्तिको अवस्था हो । खासगरी असामाजिक र अनैतिक इच्छाहरू यसमा भण्डार हुन्छन् । यस्ता कुराहरूलाई सजिलै जान्न सकिँदैन । यिनीहरू कि स्वतः प्रकट हुन्छन् कि सम्मोहनको विधिद्वारा जान्न सकिन्छ ।

फ्रायडले मनको गत्यात्मक पक्षलाई पनि इदम्, अहम् र पराअहम् गरी तीन भागमा विभाजन गरेका छन् । इदम् मूल प्रवृत्तिको भण्डार हो । यो अनैतिक अतार्किक र पशुवृत्तिको नजिक हुन्छ । यसको सोभो सम्पर्क अचेतनसँग हुन्छ । अहम् इदम् र पराअहम् बिचको भाग हो । यो सामाजिकताको नजिक हुन्छ । यसले आवश्यकता र परिस्थिको विचार गरी पदम् तथा पराअहम्को इच्छा पूरा गर्न सहयोग गर्छ र परिस्थिति प्रतिकूल भएको अवस्थामा त्यसलाई छेक्ने काम पनि गर्छ । पराअहम् नैतिकताको बोध हो । यसले व्यक्तिलाई पूर्ण रूपमा सामाजिक तथा नैतिकवान् बनाउँछ ।

मान्छेलाई कुनै पनि काम गर्नका लागि प्रेरणा दिने शक्ति नै मूल प्रवृत्ति हो । फ्रायडले यसलाई जीवनमूल प्रवृत्ति र मृत्युमूल प्रवृत्ति गरी दुई भागमा विभाजन गरेका छन् । व्यक्तिलाई जिउन प्रेरित गर्ने तथा त्यसका लागि सम्पूर्ण क्रियाकलाप गर्न प्रेरित गर्ने शक्ति जीवनमूल प्रवृत्ति हो भने यसको मूल कारण लिविडो हो । व्यक्तिलाई हिंसा तथा विनाशतर्फ डोच्याउन प्रेरित गर्ने शक्ति मृत्युमूल प्रवृत्ति हो । फ्रायडले जीवनमूल प्रवृत्तिसँगै मृत्युमूल प्रवृत्ति पनि रहने कुरा बताएका छन् ।

मनमा हुने छनौटको सङ्घर्षको अवस्था मानसिक अन्तर्द्वन्द्व हो । यसमा दुवै प्राप्त गर्न चाहने इच्छा, प्राप्त गर्न पनि र त्याग गर्न पनि चाहने इच्छा र दुवै इच्छाको परित्याग गर्न चाहने इच्छा रहन्छ । मानसिक अन्तर्द्वन्द्वलाई समाधान गर्न अपनाइने युक्ति मनोरचना हो । यसले आफ्नो इच्छा पूरा नहुँदा पनि मनलाई सन्तुलित गराउन सघाउ पुऱ्याउँछ । मान्छेले गर्ने सबै खालका भूलको सम्बन्ध अचेतनसँग हुन्छ । यस्ता भूलहरूलाई अचेतनका माध्यमबाट जान्न सकिन्छ । यसरी अचेतका माध्यमबाट भूलका स्रोत कारणसम्म पुग्न सकिन्छ भन्ने सिद्धान्त नै फ्रायडको भूल सिद्धान्त हो । फ्रायडले मानिसको मनोवैज्ञानिक विकासलाई विभिन्न चरणमा विभाजन गरी चरणगत विशेषता देखाउँदै मनोलैङ्गिक उत्पत्तिको सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका छन् । उनका अनुसार मनोलैङ्गिक विकासका चरणहरूमा मौखिक अवस्था, गुदावस्था, सुसुप्तावस्था, जनेन्द्रीय अवस्था रहेका छन् ।

एडलरको मनोवैज्ञानिक मान्यताअनुसार हीनताग्रन्थि र उच्चताग्रन्थिसम्बन्धी मान्यता महत्त्वपूर्ण छन् । मान्छेमा हुने आत्मविश्वासको कमि नै हीनता हो । एडलरका अनुसार प्रत्येक व्यक्तिमा हीनताको भाव हुन्छ र यसले विकसित रूप लिएमा हीनता ग्रन्थिको जन्म हुन्छ र व्यक्ति त्यसको शिकार हुन्छ । व्यक्ति हीनता ग्रन्थिले ग्रसित भएपछि उसले त्यसलाई जित्नका लागि गर्ने प्रयास उच्चताको भाव हो । यसमा व्यक्तिले आफुलाई

श्रेष्ठ ठान्दछ । यो भाव पनि धेरै भयो भने उच्चता ग्रन्थिको विकास हुन्छ र व्यक्ति त्यसको शिकार हुन्छ । मनोविश्लेषण सिद्धान्तान्तर्गत युद्धको मनोवैज्ञानिक मान्यताहरू सामूहिक अचेतन र व्यक्तित्वसम्बन्धी मान्यता रहेका छन् । युद्धका अनुसार अचेतन सामूहिक र वंशानुगत हुन्छ । सामूहिक अचेतनबाटै व्यक्तिको चेतनको विकास हुन्छ । कामवृत्ति वा मानसिक शक्ति बाहिरी दुनियाँतर्फ नभई आफैँभित्र केन्द्रित हुने व्यक्तित्व नै अन्तर्मुखी व्यक्तित्व हो । यस्ता व्यक्तिहरू आत्मानुभूतिमै रमाउँछन् । बहिर्मुखी व्यक्तित्व भएका व्यक्तिहरू बाहिरी दुनियाँतर्फ केन्द्रित हुन्छन् । यिनीहरू सामाजिक वातावरणसँगै रमाउँछन् ।

अपर्णा उपन्यासकी पात्र अपर्णामा चेतन मनको गहिरो प्रभाव छ । उपन्यासमा उसले अचेतनलाई दबाएर चेतनलाई अस्तित्वममा ल्याउने प्रयास गरेकी छ, र धेरै हदसम्म सफलता पनि प्राप्त गरेकी छ । अपर्णाको मनमा जे भए पनि उ चेतन मनले डोरिएर गर्नुपर्ने काम गरेकी छ । उसले तत्कालीन परिस्थितिमा समायोजित हुन बिहेका सबै विधि पूरा गरेकी छ । उसले आफूले गर्नुपर्ने नैतिक क्रियाकलाप गरेकी छ । त्यस्तै उपन्यासमा चेतनको गहिरो प्रभाव अपर्णाकी नन्दमा पनि परेको छ । अपर्णाकी नन्दमा चेतनको प्रभाव छ । त्यसैले ऊ वास्तविकताको ज्ञानबाट निर्देशित छे । त्यसैले बिहेको विधि पूरा गर्न भाउजूलाई सघाएकी छ । अपर्णाको लोग्नेमा पनि चेतन मनको प्रभाव छ । यसकै परिणामस्वरूप उसले पत्नीप्रति देखाउनुपर्ने व्यवहार देखाएको छ । अपर्णाले चेतन मनकै प्रभावले गर्दा आफ्नो मनमा रहेको कुरा छत्ताछुल्ल हुन दिएकी छैन र गाँठो पारेर राखेकी छ । त्यस्तै उपन्यासका पात्र अपर्णाकी सासूमा पनि चेतन मनको प्रभाव छ ।

उपन्यासमा अवचेतन मन छिटपुट रूपमा देखापरेको छ । अपर्णाले आफ्नो दुह्ला देख्दा आफ्नो बितिसकेको घटनालाई स्मरण गरेकी छ । यसरी दुह्लालाई देख्दा बलात्कार गरेको युवाको स्मरण गर्नु अवचेतन मनकै प्रभाव हो । त्यस्तै अपर्णाकी नन्दमा पनि अवचेतनको प्रभाव देखा परेको छ । उसले भाउजूलाई भागिपाए गराउने समयमा बुबा बाहिर जाने कुरा सम्झाएकी छ । त्यस्तै अपर्णाले कपडा लगाउन ढिला गर्दा सासूको आग्रहमा कपडा लगाएर तयार हुने कुरा सम्झन्छे । यसरी आफ्नो लोग्नेको खुट्टा देख्दा तथा आँखा देख्दा अपर्णालाई बलात्कार गरेको युवाको याद आउँछ जुन अवचेतनको प्रभाव हो । अपर्णामा अवचेतन मनको प्रभावले अपर्णाको मनमा रहस्य सामसुम रूपमा रहेको छ । जुन कुरा समय समयमा अपर्णाको स्मरणमा आइरहन्छ र उसलाई सताइरहन्छ । अपर्णाको अचेतनमा कामवृत्ति पनि रहेको छ । त्यसैले ऊ बिहेको लागि तयार भएकी छ । त्यस्तै

बाबुप्रतिको प्रेम पनि अपर्णाको अचेतनमा दवेर बसेको छ । त्यसैले गर्दा अपर्णामा जेठानीले छोरा पाएको देख्दा ईर्ष्याको भाव देखा परेको छ । अपर्णामा अपर्णा, उसको लोग्ने, युवक, अपर्णाकी नन्दमा जीवनमूल प्रवृत्तिको प्रयोग गरिएको छ । युवकले अपर्णालाई बलत्कार गर्छ । अपर्णाले पनि बलत्कारबाट आफूलाई जोगाउन सकिदैन यस्तो यौनको क्रियाकलाप जीवनमूल प्रवृत्तिकै कारण हुने गर्छ । त्यस्तै अपर्णाको लोग्नेले पनि अपर्णासँग सहवास गर्ने तथा उसँग प्रेम गर्ने व्यवहार देखाएको छ । यस्तो यौनजन्य कार्य जीवनमूल प्रवृत्तिकै कारण हुने गर्दछ । यस्तै अपर्णामा बच्चा जन्माउने इच्छा छ । ऊ बच्चा जन्माउँदा खुसी भएकी छ । त्यस्तै उसकी जेठानीले पनि बच्चको लागि सन्तानेश्वर महादेव सँग भाकल गर्ने, पूजा गर्ने क्रियाकलाप देखाएकी छ । यस्तो मातृत्व वा सन्तान जन्माउने चाहना जीवनमूल प्रवृत्तिकै कारणले हुने गर्दछ । अपर्णामा जीवनमूल प्रवृत्तिका साथसाथै मृत्युमूल प्रवृत्ति पनि देखा परेको छ । खासगरी अपर्णाले मनभिन्न सामसुम कुरा लुकाएर आफैलाई पीडा दिने काम गरेकी छ । त्यसका अलावा उसले रुने तथा चिन्ता गर्ने व्यवहार देखाएकी छ । यस्ता व्यवहार मृत्युमूल प्रवृत्तिकै कारण हुने गर्दछ ।

अपर्णामा इदम्, अहम् र पराअहम्को पनि प्रयोग गरिएको छ । अपर्णाका पात्रहरू अपर्णा, उसको लोग्ने तथा युवकमा इदम्को प्रभाव देखिन्छ । अपर्णालाई बलत्कार गर्न युवक भ्यालबाट हाम फालेर आएको छ । विकृत यौनजन्य कार्य इदम्को इच्छा हो । यही पूरा गर्न युवकले यहाँ सामाजिकताको ख्याल गरेको छैन । यस्तै अपर्णाले पनि युबालाई बलत्कार गर्न दिएकी छ । यसले उसभिन्न यौनको इच्छा रहेको बुझिन्छ, जुन इदम्कै प्रभाव हो । त्यस्तै अपर्णासँग सम्बन्ध राख्न उसको लोग्ने प्रयास गरिरहन्छ । उसले कहिले अपर्णासँग मीठो कुरा गर्ने, कहिले हात समात्ने जस्ता व्यवहार देखाउँछ । यस्ता प्रवृत्ति इदम्कै प्रभाव हो । त्यस्तै अहम्को प्रयोग अपर्णामा र युवकमा सशक्त देखापर्छ । बलत्कारको समयमा वातावरण अनुकूल देखी युवकले बलत्कारको कार्य गर्छ भने अपर्णाले पनि स्थितिको ख्याल गरी कुनै प्रतिक्रिया जनाएकी छैन । त्यस्तै अहम्कै प्रभावले गर्दा अपर्णाले आफ्नो मनको कुरा खोलेकी छैन र त्यसको लागि उचित वातावरणको पर्खाई गरेकी छ । अन्तमा त्यस्तो वातावरण आउनासाथ उसले लोग्नेसामु मनको कुरा फुकाएकी छ । अपर्णामा पराअहम्को सशक्त प्रयोग छ । अपर्णा मानसिक समस्यामा फस्नु पराअहम्ले गर्दा नै हो । उसमा पराअहम्को गहिरो प्रभाव भएकाले आफू बलत्कार पछि नैतिक रूपमा अपवित्र भएको ठान्छे । यसै कारण उसमा मानसिक समस्या देखापर्छ । अझ पराअहम्कै कारण अपर्णा

मनोवैज्ञानिक उपन्यास बनेको छ । यस्तै अपर्णाको लोगनेमा पनि पराअहम्को प्रभाव देखापर्छ । त्यसकै कारण अपर्णाले आफू पहिल्यै बिटुलिएको कुरा भन्दा उसलाई पिट्छ र स्वीकार गर्दैन । उसमा पनि नैतिक रूपमा पवित्र युवतीलाई श्रीमती बनाउने पराअहम्को प्रभाव देखापर्छ ।

अपर्णामा मूल प्रवृत्ति र मनका विभिन्न पक्षविचको द्वन्द्वको प्रयोग गरिएको छ । अपर्णामा जीवनमूल र मृत्युमूल दुवै प्रवृत्ति देखापर्छ । उसमा जिउनका लागि मुख्य रूपमा लिविडो, इदम् तथा मातृत्वले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । अपर्णामा अनैतिक तरिकाले लिविडोको तृप्ति हुँदा उसमा नैराश्य तथा चिन्ता जस्ता भाव देखा परेको छ । उपन्यासको अन्त्यसम्मै अपर्णा जिउन चाहन्छे भने उसमा रुने चिन्तित हुने जस्ता प्रवृत्तिले गर्दा मृत्युमूल प्रवृत्ति पनि रहेको छ । अपर्णामा कुण्ठा फुकाउने कि नफुकाउने भन्ने द्विविधा उपन्यासको अन्त्यसम्मै देखापर्छ । उसले मनको कुरा फुकाउन हर प्रयास गरेकी छ । भने अर्कातर्फ उसले त्यसलाई रोकेकी पनि छ । अपर्णामा अहम् र पराअहम्विचको द्वन्द्व पनि देखापर्छ । इदम्का कारण अपर्णामा विविध इच्छाहरू देखिएका छन् भने पराअहम्का कारण उसले त्यस्ता इच्छाहरू दबाएर पनि राखेकी छ । युवकले बलत्कार गर्दा अपर्णामा इदम्को कारणले युवकलाई स्वीकार गर्ने इच्छा पनि छ र उसको विरोध गर्ने इच्छा पनि छ । यस्तो बेलामा उसमा इदम् वा पराअहम् कसको विचार सुन्ने भन्ने प्रबल द्वन्द्व देखापर्छ । यस्तो बेलामा कामवृत्तिअन्तर्गत रहेको इदम् वा नैतिकतातर्फ रहेको पराअहम्लाई साथ दिने भन्ने द्विविधा उसमा देखापर्छ । त्यसैले उसको शारीरिक आवश्यकता यौन भए पनि यसलाई उसले पन्छाउन खोजेकी छ । अपर्णा बाबुको माया चाहन्छे । तर ऊ सामाजिकता अनुसार बिहे गर्नुपर्ने बाध्यतामा छे । यसरी आफ्नो चाहाना बाबुको समीपमा रहनुमा छ भने पराअहम्को बोधले उसले बिहे गरी पतिको घर जानु परेको छ ।

अपर्णा उपन्यासमा मानसिक समस्याले ग्रसित पात्र अपर्णा हो । यहाँ अपर्णाले चाहेका सबै कुरा पूरा भएका छैनन् । अपर्णाका साथसाथै अन्य पात्रले चाहेका पनि सबै कुराहरू पूरा भएका छैनन् । यस्तो अवस्थामा त्यस्ता अतृप्त इच्छाहरूको शमन गरी यथार्थमा सामञ्जस्य गर्नका लागि विविध खालका मनोरचनाको प्रयोग उपन्यासमा गरिएको छ । अपर्णाले युवाले बलत्कार गरेको घटनाबाट हुने समस्याबाट बच्न दमनको सहारा लिएकी छ जसले गर्दा उसले यो घटना मनमै दबाएर राखेकी छ । त्यस्तै उसले बाबुको प्रेम र आफू जेठानीभन्दा नराम्री भएको कुरा मनमै दबाएर राखेकी छ । अपर्णाले बाबुको प्रेम

तथा आफू असहाय भएको कुराबाट छुटकारा पाउन प्रतिगमनको सहारा लिएकी छ जसकारण उसले रूने, बाबुको हात समाउने, छोरीसँग खेल्ने जस्ता क्रियाकलाप देखाएकी छ । रूपान्तरणबाट अपर्णा टाउको दुखाईको समस्या देखा परेको छ । त्यस्तै ऊ आफू अपवित्र भएको कारण युवकलाई लगाउँछे । मनोरचनाअन्तर्गत अपर्णाले आफ्नो संवेगको पनि स्थानान्तरण गरेकी छ । उसले हीनताको शमनको लागि रिस गर्ने तथा जेठानीको रिस दाउरामा पोख्ने जस्ता प्रवृत्ति देखाएकी छ ।

अपर्णामा आत्मपीडक र परपीडक प्रवृत्ति देखापर्छ । युवकले गाला जोड्दा त्यसको प्रतिकार नगरी त्यसैमा आनन्द मान्नु आत्म पीडक प्रवृत्तिको द्योतक हो । आफ्नो मनको कुरा कसैलाई नभन्नु बरू मनमै लुकाइराख्नु आत्मपीडक प्रवृत्ति नै हो । उसले मनमा भएको कुरा भन्न चाहे पनि भन्न सक्दैन र मनमै लुकाएर राखिरहन्छे । उसले लोग्नेले गाली गरोस्, पीडा देओस् भन्ने चाहन्छे । उसमा आत्मपीडकका साथसाथै परपीडक प्रवृत्ति पनि देखापर्छ । अपर्णा जेठानीको दुःख हेरेर रमाउँछे । जेठानीको रूप कुरूप हुँदा उसलाई मज्जा आउँछ । त्यस्तै युवकमा परपीडक प्रवृत्ति देखापर्छ । उसले अपर्णालाई जबरजस्ती गर्छ र रमाउँछ । त्यस्तै अपर्णाको लोग्ने पनि अपर्णालाई कुट्दा आनन्दको महसुस गर्छ । अपर्णामा पितृरति ग्रन्थिको प्रभाव छ । ऊ बाबुलाई प्रेम गर्छे । बाबुको समीप हुन चाहन्छे र बाबुको हात जोडसँग समात्छे । अपर्णा जेठानीको छोरा हुँदा ईर्ष्या गर्छे, यसले उसमा छोरा पाउने चाहन देखापर्छ । यसरी उसमा पितृरति ग्रन्थिको प्रभाव देखापर्छ ।

अपर्णाको जीवनशैली असामान्य देखापर्छ । उसको नैतिक शिक्षा प्रबल देखापर्छ । उसमा सामाजिकताको गहिरो प्रभाव देखिन्छ । यसैले गर्दा उसले आफैले आफैलाई अपवित्र ठान्छे । जसकारण बलत्कारको घटना उसको मनमा दबेको छ । त्यसैले उसको जीवनशैली असामान्य बनाएको छ । यसले उसमा हीनताको सिर्जना गरेको छ । यसकारण अपर्णाले सामान्य व्यवहार देखाउन नसक्ने, आफन्तहरूसँग पनि घुलमिल हुन नसक्ने व्यवहार देखाउँछे ।

अपर्णामा हीनताको गहिरो प्रभाव छ । बिहेअघि बलात्कृत भएकीले उसले आफैले आफैलाई अपवित्र सम्झन्छे । जुन हीनताकै कारण हो । उसले समाजमा आफूलाई नैतिक रूपमा गिरेको महसुस गर्छे । अपर्णा जेठानीजति राम्री छैन । यही कुराले अपर्णालाई पोलिरहन्छ । ऊ आफू नराम्री भएको कुरा मनमा खेलाइरहन्छे, जेठानीलाई ईर्ष्याले हेरिरहन्छे । त्यस्तै अपर्णा जेठानीले छोरा र आफूले छोरी पाउँदा पनि आफूलाई हीन

सम्भन्धे । हीनतालाई जित्न अपर्णामा उच्चताको भाव पनि देखा परेको छ । यसमा लोगनेले बोलाउँदैमा सुटुक्क नगई आफ्नो अस्तित्वको घमण्ड गरेकी छ । त्यस्तै जेठानीलाई कुरूप देखा गर्वपूर्वक हेर्छे । त्यस्तै नन्दले पनि भाउजूभन्दा आफू ठुली भएकी भाव प्रस्तुत गरेकी छ । त्यसैले उसले भाउजूलाई विविध क्रियाकलाप गर्न निर्देशन दिएकी छ ।

अपर्णामा नारीपन ज्यादा देखापर्छ । उसले आफूलाई हीन सम्भन्धे, अर्काको सहारा खोज्ने जस्ता प्रवृत्ति देखाएकी छ । त्यस्तै युवक तथा अपर्णाको लोगनेमा भने पुरुष प्रवृत्ति नै हावी देखापर्छ । अपर्णा अन्तर्मुखी प्रवृत्तिकी पात्र हो । उसले मनभित्रको कुरा कसैलाई भन्दैनी । ऊ आफैमा रमाउँछे । रहस्य आफैभित्र लुकाइरहन्छे । धेरै साथी बनाउने अरूसँग घुलमिल हुने प्रवृत्ति उसमा देखापर्दैन । अपर्णाकी नन्द, उसकी जेठानी, तथा उसकी सासूमा बहिर्मुखी प्रवृत्ति देखापर्छ । अपर्णाकी नन्द अपर्णासँग खुल्ने ऊसँग घुलमिल हुने तथा परिवारका सबैसँग राम्रो सम्बन्ध भएकी छ भने उसकी जेठानी पनि अपर्णासँग नजिक हुन व्यवहार गर्छे । ऊ पनि निश्चार्थ भावकी छ । अपर्णाकी सासू पनि बुहारीलाई काम अहाइहाले गाली गरिहाले जस्ता बहिर्मुखी प्रवृत्तिकी छ ।

४.२ तेस्रो परिच्छेदको सारांश

उपन्यास आख्यान साहित्यको नवीनतम रूप हो । यसको विकासमा पाश्चात्य साहित्यको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । यसको विकासमा पाश्चात्य साहित्यको योगदान भए तापनि संस्कृत साहित्यमा यसको प्रयोग प्रचलित भएको पाइन्छ । उपन्यास शब्दको व्युत्पत्ति 'उप' र 'नि' उपसर्ग 'अस्' धातुमा 'घञ्' प्रत्ययको संयोजनबाट बनेको हो । यसको अर्थलाई हेर्दा उपन्यासको अर्थ मनुष्यको नजिक राखिएको कृति वा वस्तु हुन्छ । यसरी हेर्दा उपन्यासको अर्थ मानिसको नजिक राखिएको लामो साहित्यिक गद्य विधा हो । अङ्ग्रेजीमा उपन्यासलाई नोभेल भनिन्छ । यो ल्याटिन भाषाको 'नोभला' बाट लिइएको हो जसको अर्थ नवीन हुन्छ । यसरी हेर्दा यसको अर्थ नवीन साहित्यिक रूप हुन्छ । उपन्यास लेखनको सुरुआत पाश्चात्य साहित्यबाट भएको हो । यिनै अङ्ग्रेजी साहित्यमा लेखिएको साहित्यलाई बङ्गालामा उपन्यास भनियो । यही शब्द नै भारत हुँदै नेपालमा पनि प्रचलित भयो । यसरी हाल लामो साहित्यिक आख्यानात्मक साहित्यिक रूपलाई उपन्यास भन्ने गरिन्छ ।

सबै साहित्यिक विधाजस्तै उपन्यासको पनि आफ्नै स्वरूपगत विशेषता रहेको छ । उपन्यासको स्वरूपलाई चिनाउँदा यो आख्यानात्मक साहित्यिक रूप हो । यसको कथानक

आख्यानामा उनेर तयार पारिन्छ । आख्यानमै जीवनको चित्रण गरिन्छ । उपन्यास गद्यमा लेखिन्छ । यसको संरचना महाकाव्य स्तरको हुने भए तापनि गद्यमा प्रस्तुत गरिने भएकाले यसलाई आधुनिक गद्यमहाकाव्य पनि भनिन्छ । संरचनागत रूपमा यो कथासँग मिल्दोजुल्दो हुन्छ । उपन्यास र कथाका संरचनागत तत्त्वहरू समान खालका हुन्छन् । केवल उपन्यास आयाममा लामो हुन्छ । यसको आकार वृहत् हुने भएकाले प्रकृतिका विविध रूप यसले समेतन सक्तछ । उपन्यास आख्यान साहित्यको गद्य रूप हो जसको संरचनागत आयाम महाकाव्य स्तरको हुन्छ । यसले जीवनको वृहत् पक्षको चित्रण गर्दछ ।

उपन्यास विभिन्न तत्त्वहरूको सङ्गठनद्वारा निर्माण हुन्छ । उपन्यासका तत्त्वहरू यति नै हुन् भन्ने कुरामा विद्वानहरू एकमत देखिँदैनन् । यसका सन्दर्भमा विद्वान्हरूको आआफ्नै मत रहेको छ । अधिकांश विद्वानहरूले कथानक, पात्र, वातावरण, भाषाशैली, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दुलाई उपन्यासको संरचक तत्त्व मानेका छन् । कथानक उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । धनञ्जयले यसलाई नाटकका सन्दर्भमा वस्तु र अरिस्टोटलले अनिवार्य तत्त्व वा आत्मा भनेको पाइन्छ । यसैले पाठकलाई सर्वप्रथम आकर्षित गर्दछ । घटनाहरूको सङ्गठनबाट कथानकको निर्माण गरिन्छ । कथानकले घटनालाई शृङ्खलाबद्ध रूपमा कार्यकारण शृङ्खलामा जोड्ने काम गर्छ । उपन्यासका घटना विभिन्न स्रोतबाट लिइन्छन् । यस्ता स्रोतहरू ऐतिहासिक, पौराणिक र सामाजिक हुन्छन् । कथानक सरल र जटिल हुन्छन् । अविच्छिन्न घटना भएको कथानक सरल कथानक र स्थिति विपर्यय भएको कथानक जटिल कथानक हो । कथानक मूल र सहायक हुन्छन् । एकोन्मुख ढाँचामा अगाडि बढेको कथानक सरल कथानक हो भने नयाँ नयाँ मोड आउने कथानक जटिल कथानक हो । कथानकलाई आदि मध्य र अन्त्य गरी तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । घटनाको विकासमा यसपछि के हुन्छ भन्ने जिज्ञाशा कौतुहल हो । यसमा आउने विचार वा पात्रको सङ्घर्ष द्वन्द्व हो । ढाँचागत दृष्टिले हेर्दा कथानक रैखिक र अरैखिक हुने गर्दछ ।

घटनासँग सम्बद्ध भएर आउने उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व पात्र हो । पात्रकै क्रियाकलापबाट उपन्यासमा कथानकको निर्माण हुन्छ । वस्तुरचनाको आधार नै पात्र हुन्छ । पात्र मानवका साथसाथै मानवेतर पनि हुने गर्दछन् । मानवेतर पात्रले पनि मानवजस्तै स्वभाव देखाउँछन् । पात्रको क्रियाकलाप र संवादबाटै कथानक अधि बढ्छ । पात्रलाई लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता तथा अबद्धताका आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ । उपन्यासमा घटना घटित हुने स्थान समय वा वातावरण नै परिवेश हो । पात्रले

कार्यसम्पादन गर्ने ठाउँ नै परिवेश हो । परिवेशले घटनालाई प्रभावशाली रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । परिवेशको सही प्रयोगले यसको प्रभावकारिकता बढाउँछ । उपन्यासमा बाह्य र आन्तरिक परिवेशको प्रयोग गरिन्छ । घटना घटित हुने ठाउँ स्थान वातावरणलाई बाह्य परिवेश भनिन्छ भने पात्रको मानसपटलको परिवेशलाई आन्तरिक परिवेश भनिन्छ । साहित्यिक अभिव्यक्तिको माध्यम भाषा हो भने यसको प्रस्तुतिको तरिका शैली हो । उपन्यासले भाषाको गद्य रूपलाई अँगाल्छ । उपन्यासमा समाख्याताको भाषा र पात्रको भाषा गरी दुई प्रकारका भाषाको प्रयोग गरिन्छ । तत्सम शब्दको बढी प्रयोग भएको भाषालाई उच्च प्रयुक्तिको भाषा भनिन्छ । त्यस्तै आंशिक काव्यात्मक भाषा मध्यम प्रयुक्तिको भाषा हो । अभिव्यक्तिको ढाँचा शैली हो । कस्ता शब्द वा वाक्यमा रचनालाई कसरी अभिव्यक्त गरिएको छ भन्ने कुरा नै शैली हो । यसअन्तर्गत विचलन पर्दछ ।

साहित्यको प्रयोजन नै उद्देश्य हो । उपन्यासकारले पाठकमाझ कुनै न कुनै सन्देश प्रवाह गरेको हुन्छ । यसरी भन्दा उपन्यासकारको विचार वा दृष्टिकोण नै उद्देश्य हो । कथा वर्णनमा समाख्याताको अवस्थिति नै दृष्टिबिन्दु हो । दृष्टिबिन्दुकै प्रयोग गरी समाख्याताले आख्यान प्रस्तुत गर्दछ । साहित्यमा दृष्टिबिन्दु प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु र तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु गरी दुई प्रकारको हुन्छ । प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा कथयिता नै आख्यानको पात्र हुन्छ वा आख्यानमा उसको प्रत्यक्ष उपस्थिति हुन्छ भने तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा कथाकारको प्रत्यक्ष उपस्थिति हुँदैन ।

अपर्णा उपन्यासको कथानक स्रोत मनोविश्लेषणात्मक रहेको छ । गोठालेले मानसिक समस्याले ग्रस्त भएकी पात्रको प्रयोग गरी उसको मनको विश्लेषण गरेका छन् । बलत्कारपश्चात् एउटा उच्चाहम्मा ठेस पुगेकी महिलाको जीवन कसरी प्रभावित हुन्छ र त्यसले सामाजिक व्यवहारमा कस्तो प्रभाव पर्छ भन्ने कुराको विश्लेषण यसमा गरिएको छ । यस उपन्यासमा गोठाले पूरै उपन्यासभरि नै *अपर्णा*को मनको विश्लेषण गर्न केन्द्रित छन् । *अपर्णा*को मनको विश्लेषण गर्न लिइएका अन्य पात्रहरूले पनि सामाजिक व्यवहार देखाएका छन् । त्यसैले *अपर्णा*को कथानक स्रोत सामाजिक मनोविश्लेषणात्मक हो । *अपर्णा* उपन्यासमा एउटै कथाको उपस्थिति छ । यस उपन्यासमा *अपर्णा*को कथा छ । *अपर्णा*का बाहेक अरू कुनै कथाहरू यसमा उपस्थित छैनन् । उपन्यासमा भएका सबै घटनाहरू *अपर्णा*कै मनको विश्लेषणमा केन्द्रित छन् । त्यसैले गठनका पक्षबाट हेर्दा यो कथानक सरल छ । कथानक विकासका दृष्टिकोणबाट हेर्दा *अपर्णा* उपन्यासलाई आदि, मध्य र अन्त्य गरी

तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । आदि भागअन्तर्गत उपन्यासको पृष्ठभूमिगत घटना रहेको छ । यस भागमा युवक भ्यालबाट हाम फालेर आउँछ । अपर्णा बलात्कृत हुन्छे । यसले अपर्णामा अपवित्रको छाप पर्दछ, जसले उपन्यासभरि नै अपर्णालाई सताइरहन्छ । मध्य भागमा उपन्यास सुरू भएदेखि अपर्णाले आफ्नो मनका कुरा लोग्नेसामु फुकाउँदासम्मको घटना रहेको छ । यसमा अपर्णाको बिहे हुन्छ, तर ऊ भने मानसिक समस्यामै फसिरहन्छे, र आफूलाई अपवित्र ठानिरहन्छे । उसलाई हरेक क्रियाकलाप गर्न नन्दले सघाउँछे । उसलाई जेठानीले पनि राम्रो व्यवहार गर्छे, तर ऊ भने जेठानीप्रति ईर्ष्या गर्छे र आफूलाई हीन सम्झन्छे । उसको पतिले अपर्णालाई विश्वास गर्छ, तर अपर्णा भने हीनताको क्षतिपूर्ति खोजिरहन्छे । त्यस्तै अपर्णाको छोरी जन्मन्छे, जेठानीको छोरा जन्मन्छ, यसमा पनि हीनता र ईर्ष्याको भाव देखाएकी छ । उसको जेठाजुको जागिरमा बढुवा हुन्छ । अपर्णा भने मानसिक समस्याले भन् धेरै पिरोलिँदै जान्छे, र मानसिक समस्याको चरमोत्कर्षमा पुग्छे । उपन्यासको अन्त्य भागमा अपर्णाले आफ्नो मनको कुरा खोलेदेखि उपन्यास समाप्तिसम्मको घटना देखापर्छ । यसमा अपर्णाले आफू पहिल्यै बलात्कृत भएको घटना लोग्नेसामु भन्छे । लोग्नेले उसलाई कुट्छ । ऊ भने क्षतिपूर्तिको महसुस गर्छे र शान्त बस्छे । पछि मधेसको अधबैँसेसँग बिहे गर्छे र धेरै वर्ष बाँचिरहन्छे ।

उपन्यासा आन्तरिक र बाह्य दुवै खालको द्वन्द्व देखा परेको छ । आन्तरिक द्वन्द्वअन्तर्गत अपर्णाका मनमा रहेका विपरीत विचार तथा इच्छाहरूको सङ्घर्ष देखापर्छ, र बाह्य द्वन्द्वअन्तर्गत पात्र पात्रबिचका सङ्घर्ष देखापर्छ, यसअन्तर्गत अपर्णालाई युवकले बलात्कार गर्छ, अपर्णा र उसकी सासूको टकराव हुन्छ, तथा उसको लोग्नेले कुट्छ । द्वन्द्वकै सशक्त प्रयोगले उपन्यासमा कौतूहलको सिर्जना गरेको छ । कौतूहलले नै यसपछि के होल भन्ने जिज्ञाशा पाठकमा उठाउन सफल भएको छ, र उपन्यास रोचक बनेको छ । उपन्यासमा घटना बिचबाट उठी अधि बढेको छ, र उत्तरार्ध चरणमा अपर्णाले पहिलेको घटना सम्झेकी छ । यसपछि कथानक फेरि अधि बढेको छ । त्यसैले उपन्यासको कथानक ढाँचा अरैखिक छ ।

अपर्णा उपन्यासमा चौधजना पात्रको प्रयोग गरिएको छ । यीमध्ये उपन्यासकी प्रमुख पात्र अपर्णा हो । यो उपन्यास नै अपर्णाको हो । यो अपर्णाकै मनको विश्लेषणमा केन्द्रित छ, र उपन्यासमा अपर्णा अद्योपान्त उपस्थित छे । उसको विविध क्रियाकलापबाटै उसको मनलाई बुझ्न सकिन्छ । उपन्यासमा युवक र अपर्णाको लोग्ने सहायक पात्रका रूपमा

उपस्थित भएका छन् । युवकले अपर्णालाई बलात्कार गरेको छ, जसले गर्दा अपर्णाको उच्चाहम्मा ठेस पुगेको छ । यही प्रसङ्गले नै अपर्णालाई असन्तुलित हुन मुख्य भूमिका खेलेको छ । त्यस्तै अपर्णाको लोग्ने सोभो र इमान्दार छ । अपर्णाको व्यवहार असामान्य भएको पनि उसले थाहा पाउँदैन, ऊप्रति कुनै शङ्का गर्दैन । अपर्णाले भने त्यसको क्षतिपूर्ति पतिबाट खोजेकी छ । यसरी पतिबाट क्षतिपूर्ति नपाएपछि उसमा मानसिक समस्या भन् भन् बढ्दै जान्छ । अपर्णामा हीनताको भावलाई बढाउनका लागि उसकी जेठानीको रूप अनुकूल बनेको छ । ऊ अपर्णाभन्दा राम्री छ, जसकारण अपर्णामा हीनताको भाव विकास हुन्छ । यीबाहेक उपन्यासमा उपस्थित भएका अन्य पात्रहरू गौण छन् । त्यस्ता पात्रले अपर्णाको मनको विश्लेषणा गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका नखेले तापनि अपर्णाको मानसिक समस्या पहिचान गर्न केही न केही भूमिका खेलेका छन् । उपन्यासमा अपर्णाको मनको विश्लेषण गर्न मुख्यतः असामान्य चरित्र भएकी अपर्णाको प्रयोग गरिएको छ भने उसको मानसिक अवस्थाको उद्घाटन गर्न आवश्यकताअनुसार सामान्य र असामान्य पात्रको चयन गरिएको छ ।

अपर्णा उपन्यासको घटनास्थल नेपाली समाज र नेपाल हो । यसले वसन्तपुर नजिकको क्षेत्रलाई सङ्केत गरेको छ । स्थानगत परिवेशअन्तर्गत नेपाली भूगोलको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा आएको तलेजु मन्दिरको प्रसङ्गले उपन्यासको घटनास्थल काठमाडौं भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । अपर्णाको विहे नेवारी परम्पराअनुसार भएको छ । उसले विहेको विधि विधानमा नेवारी संस्कृति र रीतिरिवाज पूरा गरेकी छ । त्यसैले उपन्यासको सांस्कृतिक परिवेश नेवारी परिवेश हो । उपन्यासमा अपर्णाकी जेठानी सन्तानेश्वरको पूजा गर्न जान्छे र सन्तानका लागि प्रार्थना गर्छे । यसले देवता मान्ने हिन्दु नेपाली संस्कृतिलाई देखाएको छ । *अपर्णा*को घटनाअवधि उपन्यासमा स्पष्ट छैन । तर अवधिलाई अनुमान गर्दा यसको सक्रिय अवधि लगभग डेढ वर्षको देखापर्छ । अपर्णाको सक्रिय घटना उसको विहेदेखि उसलाई लोग्नेले कुट्टासम्मको हो । यसरी हेर्दा विहेदेखि बच्चा जन्मँदासम्म डेढ वर्षको समयावधि पर्याप्त छ । त्यसैले यसको कथानकको मुख्य अवधि डेढ वर्षको हो । यसबाहेक पनि उपन्यासको कथानक अवधि लामो छ । युवकले बलात्कार गरेको घटना कहिलेको हो स्पष्ट किटान छैन । लोग्नेले कुटेपछि पनि अपर्णा धेरै वर्ष बाँचेकी छ । त्यसैले यसको समयावधि धेरै लामो छ । कालगत समयावधिको कुरा गर्दा *अपर्णा*को समाज आधुनिक देखिँदैन । यो समाज परम्परागत मूल्य मान्यतामै जकडिएको

देखिन्छ । त्यसैले यसको कालगत परिवेश बहुदल आउनुभन्दा अधिको हो भन्न सकिन्छ । अपर्णाको मनमा द्वन्द्व, अपवित्र भएकीमा आत्मग्लानिजस्ता परिवेश देखापर्छ । अपर्णाको लोग्नेको घर पनि अपर्णाको मानसिक समस्या बढ्न अनुकूल छ । घरमा सबैले अपर्णालाई माया गर्छन् । घरका सबै उच्चाहम्ले प्रभावित भएकाले अपर्णामा अपवित्रताको बोध यथावत रहन्छ ।

अपर्णा उपन्यासको उद्देश्य मनोविश्लेषणत्मक छ । गोठालेले मनोविश्लेषणलाई देखाउनकै लागि मानसिक समस्याले ग्रस्त पात्रको चयन गरेका छन् र घटनाहरू पनि पात्रको चाहनाको प्रतिकूल बनाउँदै घटनाअघि बढाएका छन् । मनमा केही कुरा गुम्साएर राख्दाको नतिजास्वरूप देखिने मानसिक समस्या तथा त्यसले जीवनमा पार्ने प्रभाव देखाउनु उपन्यासको मुख्य उद्देश्य हो । यसका लागि उनले तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरेका छन् । अपर्णा नामक पात्रलाई उपन्यासमा स्थापना गरी आफू उपन्यासबाट टाढै रहेर सीमित तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुका माध्यमबाट उनले उपन्यासको रचना गरेका छन् ।

उपन्यासमा सामान्य नेपाली भाषाका साथसाथै छिटपुट रूपमा नेवारी भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ । यसले गर्दा अपर्णाको भाषा जटिल बन्न पुगेको छ । उपन्यासमा तत्सम, तद्भव तथा आगन्तुक नेपाली शब्दको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले भावलाई गहन रूपमा प्रस्तुत गर्न मद्दत गरेको छ । उपन्यासमा प्रयोग गरेका नेवारी भाषाका शब्दहरूले नेवारी संस्कृतिको पहिचान गरेका छन् । उपन्यासमा सलर नेपाली शब्दका साथसाथै व्याकरणिक विचलन गरिएका वाक्यात्मक भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ । यसमा क्रियालोप गरिएका वाक्यका साथसाथै पदक्रम विचलन गरिएका वाक्यको पनि प्रयोग गरिएको छ । गोठालेले यस उपन्यासमा मानसिक समस्याले जकडिएको पात्रको चयन गरी उसको मनको विश्लेषण गरेका छन् । अपर्णाकै मनका विविध अवस्थाको विश्लेषण गर्नका लागि उनले विविध घटनावली तथा क्रियाकलापको प्रयोग गरेका छन् । त्यसैले उनको शैली मनोविश्लेषणात्मक रहेको छ । बिम्ब प्रतीकको प्रसस्त प्रयोग नभए तापनि भीनो प्रयोग भने छ । मानसिक अवस्था तथा पराअहम्को अवस्थालाई देखाउन मन्दिर तथा प्रतीकको रूपमा यौन तथा ग्रन्थिलाई देखाइएको छ । उपन्यासमा संवादको भिनो प्रयोग छ । समाख्याताले संवादको माध्यमबाट घटना अगाडि बढाउने भन्दा पनि

समाख्यानबाटै पत्रको मनको विश्लेषण गरेका छन् । उपन्यासमा प्रयोग गरिएको अविधात्मक वाक्यले मनोविश्लेषणलाई प्रस्तुत गर्न सहयोगी भूमिका नै खेलेको छ ।

४.३ निष्कर्ष

कार्य चिन्तन र अनुभूतिका आधारमा मनको विश्लेषण गर्ने सिद्धान्त मनोविश्लेषण सिद्धान्त हो । यसको विकास उन्नाइसौ सताब्दीको उत्तरार्धतिर अष्ट्रियाका चिकित्सक चिन्तक सिग्मड फ्रायडले गरेका हुन् । उनीपछिका अलफ्रेड एडलरले विकास गरेको मनोविश्लेषण सिद्धान्तलाई वैयक्तिक मनोविज्ञान र कार्ल गुस्ताफ युङ्गले विकास गरेको सिद्धान्तलाई विश्लेषणात्मक मनोविज्ञान भनिन्छ । साहित्यमा मनोविश्लेषण पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने हुनाले यसको स्वरूप पात्रमै भेट्न सकिन्छ । उपन्यासमा अपर्णा, उसको लोग्ने, अपर्णाकी जेठानी तथा युवकमा जीवनमूल प्रवृत्ति देखापरेको छ जसले जीवन जिउनका लागि प्रेरणा दिन्छ । अपर्णामा मृत्युमूल प्रवृत्तिका दुःख, निराशा, हीनताजस्ता भावहरू देखापरेका छन् । अपर्णा तथ उसकी नन्दमा मनका आकारात्मक र गत्यात्मक मनका विविध तहहरूको प्रस्तुत गरिएको छ । अपर्णामा दमन, प्रतिगमन, रूपान्तरण तथा स्थानान्तरणजस्ता मनोरचनाको प्रयोग गरिएको छ । मनोलैङ्गिक विकासअन्तर्गत शैशवकालीन प्रवृत्ति तथा पितृरति ग्रन्थिको प्रभाव अपर्णाले देखाएकी छ । त्यसमा आत्मपीडक प्रवृत्ति तथा पितृरति ग्रन्थिको प्रभाव उसले देखाएकी छ । एडलरको मान्यताअनुरूपको हीनता ग्रन्थिको उच्चतम प्रयोग अपर्णामा छ । यसकै प्रभावले अपर्णाले आफूलाई अपवित्र सम्झन्थे र अपर्णाको घटना घट्छ । त्यस्तै आफू नराम्री भएकीमा पनि हीनताको भाव उसमा देखापर्छ । अपर्णाकी जेठानी र उसकी नन्द बहिर्मुखी प्रवृत्तिका देखापर्छन् । ऊ भने अन्तर्मुखी प्रवृत्तिकी र नारीपन ज्यादा भएकी छ । जीवनको वृहत् पक्षको चित्रण गर्ने महाकाव्यस्तरको आख्यानात्मक गद्य साहित्यको रूप उपन्यास हो । यसका तत्त्वहरू कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैली हुन् । साहित्यको मनोविश्लेषण अध्ययन तत्त्वगत आधारमा गर्न सकिन्छ । अपर्णाको कथानक स्रोत मनोविश्लेषणात्मक रहेको छ । यसको घटना विकासमा आएका विविध घटनाहरू मानसिक समस्याले प्रभावित छन् यात मानसिक समस्या विकास गर्न सक्षम छन् । यसमा असामान्य चरित्रको प्रयोग गरी मनको विश्लेषण गरिएको छ । त्यस्तो चरित्रको मानसिक समस्या बृद्धि गर्न अनुकूल पात्रको चयन यसमा गरिएको छ । मानसिक समस्यालाई बढाउन त्यस्तै खालका परिवेशको प्रयोग यसमा गरिएको छ । सांस्कृतिक र धार्मिक परिवेशले अपर्णाको

मानसिक समस्या बढाउन सहयोग गरेको छ । मानसिक समस्यालाई देखाउनकै लागि अन्तर्मनमा रहेको द्वन्द्वात्मक, शून्यात्मक, ग्लानि तथा हीनताको परिवेशको चित्रण यसमा गरिएको छ । उपन्यासमा सामान्य अविधात्मक भाषाको प्रयोग गरिएको छ जसले गर्दा मनको स्पष्ट अध्ययन गर्न सकिन्छ । समाख्याताले नै उपन्यास भनेको हुँदा मनको विश्लेषण गर्न बढी सक्षम भएको छ । उपन्यासको उद्देश्य नै अपर्णाको मनको चिरफार गर्नु हो । यसका लागि सीमित तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यी यस्ता प्रयोगले उपन्यासलाई एक सफल मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास बनाएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

१. नेपाली र हिन्दी पुस्तकहरू

उपाध्यय, केशवप्रसाद (२०५२), *नाटक र रङ्गमञ्च*, काठमाडौँ : रुमु प्रकाशन ।

उपाध्यय, केशवप्रसाद (२०६७), *साहित्य - प्रकाश*, सातौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

कैलाशप्रकास, (सन् १९६२), *प्रेमचन्द्रपूर्व हिन्दी उपन्यास*, दिल्ली : हिन्दी साहित्य संसार ।

गोठाले, गोविन्दबहादुर मल्ल (२०५३), *अपर्णा*. काठमाडौँ : बगर साहित्यिक प्रकाशन ।

गौतम, कृष्ण (२०५०), *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०६७), *मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

पत्रिका - *समकालीन साहित्य*, ६३(१), ३९-४६ ।

चामलिङ, गुमानसिंह (२०४०), *एरिस्टोटल र उनको काव्यशास्त्र*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

चालिसे, चक्रपाणि (२०२४), *नेपाली बगलीकोश*, दोस्रो संस्क. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

थापा, हिमांशु (२०४७), *साहित्य परिचय*, तेस्रो संस्क. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

नगेन्द्र, (सम्पा.). (सन् १९७८), *भारतीय साहित्य कोश*, दिल्ली : नेसनल पब्लिसिङ हाउस ।

न्यौपाने, विष्णु, (२०६८), *गोठलेको औपन्यासिक शिल्प*, देवका न्यौपाने ।

पाण्डेय, जगदानन्द (सन् १९५६), *असामान्य मनोविज्ञान*, पाँचौँ संस्क. वाराणसी : तारा पब्लिकेसन ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र (२०४०), *नेपाली उपन्यास : परम्परा र पृष्ठभूमि*, दार्जिलिङ : दीपा प्रकाशन ।

प्रधान, राजनारायण (सन् १९७१), *युङ्गको मनोविज्ञान : एक अधीति वार्ताहरू*, सम्पा. कुमार प्रधान, दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य परिषद् ।

पत्रिका - कुञ्जिनी, ८(११), १३६-१४१ ।

बराल, ईश्वर (२०३९), *आख्यानको उद्भव*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र एटम. नेत्र (२०६६), *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*, तेस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि (२०७२), *मनोविश्लेषण र साहित्य*, दोस्रो संस्क. काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।

भण्डारी, कृष्णप्रसाद (२०५६), *फ्रायड र मनोविश्लेषण*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९), *नेपाली उपन्यासको इतिहास*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

वर्मा, धिरेन्द्र तथा अन्य, सम्पा. (सन् १९८५), *हिन्दी साहित्य कोश*, भाग १ तेस्रो संस्क. वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

शर्मा, मोहनराज (२०५५), *समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज (२०४८), *शैलीविज्ञान*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६३), *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, दोस्रो संस्क. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार : काठमाडौं ।

श्रेष्ठ, दयाराम तथा शर्मा, मोहनराज (२०४९), *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*, चौथो संस्क. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

सिंह, लाभ र तिवारी, गोविन्द (सन् १९८२), *असामान्य विज्ञान के मूल आधार*, चौथो संस्क. आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०५३), *नेपाली उपन्यास : परम्पारा र प्रवृत्ति*, वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।

२. अङ्ग्रेजी पुस्तकहरू

Brown. J. f. (1940). *The psychodynamics of Abnormal Behaviour*. New York and London: MC Graw-hill Book company, Inc.

- Cross. W. L. (1997). *the development of English novel*. Ludhiana: kalyani publishers.
- Cuddon. J. A. (1980), *a dictionary of literary terms*. Delhi: Clarion Books.
- Ellenberger. H. F. (1970), *The Discovery of Unconscious: The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*. New York: Basic Books.
- Harris. W. H. and Levey Judithy S. (1975). *The new Columbia Encyclopedia* (4th ed.). New Delhi: Kalyani Publoshers.
- Jung. C. G. (1961). *Mordern Man in Search of A Soul*. London: Routledge of kegan Paul Ltd.
- Page. J. D. (1947). *Abnormal Phychological*. New York and London: MC Graw-hill Book company, Inc.
- Wolman. B. B. (1995). *Contemporary Theories and Systems in Phychology* (2nd ed.). Delhi: Freeman Book Company.